

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**ENDÜLÜS’TE İRCÂ DÜŞÜNCESİ (İBN HAZM
ÖRNEĞİ)**

Hasan TÜRKAN

2501222548

TEZ DANIŞMANI

PROF. DR. Mehmet DALKILIÇ

İSTANBUL – 2024

ÖZ

ENDÜLÜS'TE İRCÂ DÜŞÜNCESİ (İBN HAZM ÖRNEĞİ) HASAN TÜRKAN

Endülüslü İslam bilgini İbn Hazm, fıkıh, usul, hadis, kelam, felsefe, tarih ve edebiyat gibi birçok alanda eserler vermiş çok yönlü ve üretken bir müelliftir. Zahirîlik mezhebinin ikinci kurucusu ve en büyük temsilcisi olarak kabul edilen İbn Hazm, mezhepler tarihi alanında da öne çıkmaktadır. Devletin en üst kademelerinde görev alması ve Endülüs'ün çalkantılı yıllarına şahit olması, onun görüşlerinin ne derecede önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Dinler tarihi, İslam mezhepleri ve kelama dair *el-Fasl* adlı eserinde, Ehl-i Sünnet'i etkileyen Mürcie mezhebini de incelemiştir. Bu bağlamda İbn Hazm'ın barış ve uzlaşma yanlısı olarak değerlendirilen Mürcie hakkındaki görüşleri oldukça önemlidir. Zira devletin yıkılış döneminde Endülüs, memalik yönetimlerine teslim olmuştur. Başka bir ifade ile parçalanmış bir devlet düzeni içerisinde İslam mezhepleri konusundaki görüşler değerli kabul edilmelidir.

İbn Hazm İslam'ın on birinci asrında Endülüs'te bulunan ve bulunmayan mezheplerle ilgili tahlil ve değerlendirme yapmıştır. Doğu'ya hiç seyahat etmemiş olan İbn Hazm'ın, daha çok mevali arasında yayılmış bulunan Mürcie hakkındaki görüşleri merak konusudur. Bu çerçevede farklı etnik unsurların bir arada yaşadığı Endülüs'te Arap olmayan Müslümanlar arasındaki durum da önemli bir konudur. Barış ve toleransa en çok muhtaç olunan bir dönemde İbn Hazm'ın özellikle iman ve küfür tanımlamalarında Mürcî görüşlerden etkilenip etkilenmediği bu araştırmada ortaya konulacaktır. Ayrıca araştırmayı önemli kılan bir diğer husus, İbn Hazm'ın Zahiri bir bilgin olarak diğer mezheplere ve bu bağlamda Mürcie'ye bakışı ortaya koymasındır. Bu konuda öncelikle bizzat İbn Hazm'ın kendi eserleri, ikinci olarak yerli ve yabancı araştırma kaynakları değerlendirilecektir. Bu çerçevede en önemli kaynağımız, *el-Fasl fil Milel ve'n-Nihal* adlı eseri olacaktır.

Anahtar Kelimeler: İbn Hazm, Endülüs, Mürcie, el-Fasl, Mezhep, İman.

ABSTRACT

THOUGHT OF IRJA' IN ANDALUS (EXAMPLE OF IBN HAZM) HASAN TÜRKAN

Ibn Hazm, an Andalusian Islamic scholar, was a versatile and prolific author who produced works in many fields such as fiqh, usul, hadith, theology, philosophy, history and literature. Ibn Hazm, who is considered the second founder and the greatest representative of the Zahirite sect, also stands out in the field of the history of sects. The fact that he served at the highest levels of the state and witnessed the turbulent years of Andalusia reveals the importance of his views. In his work *al-Fasl* on the history of religions, Islamic sects and theology, he also examined the Murji'ah sect that influenced the Ahl al-Sunnah. In this context, Ibn Hazm's views on al-Murji'ah, which is considered to be pro-peace and pro-conciliation, are very important. Because Andalusia surrendered to the administrations of the memaliks during the collapse of its state. In other words, in a fragmented state order, his views on Islamic sects should be considered valuable.

Ibn Hazm analyzed and evaluated the sects that were present and absent in Andalusia in the eleventh century of Islam. Ibn Hazm, who had never traveled to the East, is curious about his views on the Murji'ah, which spread mostly among the mawali. In this framework, the situation among non-Arab Muslims in Andalusia, where different ethnic elements lived together, is also an important issue. In this study, it will be revealed whether Ibn Hazm was influenced by the Murjite views, especially in his definitions of faith and disbelief at a time when peace and tolerance were most needed. In addition, another important aspect of this study is that it reveals Ibn Hazm's view of other sects as a Zahiri scholar, and in this context, his view of Murji'ah. In this regard, firstly, Ibn Hazm's own works and secondly, local and foreign research sources will be evaluated. In this framework, our most important source will be his work *al-Fasl fil Milal wa'n-Nihal*.

Keywords: Ibn Hazm, Andalus, Murji'ah, al-Fasl, Sect, Faith.

ÖNSÖZ

Zahiriliği sistemleştiren ve mezhebin ikinci kurucusu sayılan İbn Hazm, çok yönlü ve derin ilmî kişiliği, çokça eser telif etmesi ve münakaşacı yapısıyla Endülüs'ün yetiştirdiği en önemli alimlerden biridir. Mukayeseli ve eleştirel metodolojisiyle dinler tarihi alanında bir ilk sayılan; mezhepler tarihi kaynağı olarak ise temel kaynaklardan birisi olarak görülen *el-Fasl fil Milel ve'n-Nihal* adlı eseri, yaşadığı dönem itibarıyla Endülüs'te ve Doğu'da bulunan İslam mezhepleri ile ilgili tahliller içermektedir. İbn Hazm eserinde geniş bir mezhepler tarihi perspektifi sunmakta, mezheplerin görüşleri ile ilgili kritik değerlendirmelere yer vermektedir.

İslam mezhepleri tarihinde özellikle erken dönemde kritik bir rol oynayan Mürcie mezhebi, inanç ilkeleri ve taraftarlarının belirlenmesi noktasında farklı çevrelerce tartışmalara neden olmuştur. Pek çok fırkayla ve dini anlayışla ilişkilendirilen Mürcie, esas olarak büyük günah işleyenlerin ahiretteki durumu hakkında hüküm vermeyerek bu hükmü Allah'a bırakmak ve amelleri imanın bir parçası olarak görmemek üzerine kuruludur. Bu sayede çağın fitneye sebebiyet verecek tartışmalarından uzak kalmak ve amellerdeki noksanlık sebebiyle tekfir temayülünden kaçınmak hedeflenmektedir. Bu bakımdan, Endülüs'te siyasi ve toplumsal çalkantıların yaşandığı, barış ve toleransa en çok muhtaç olunan bir dönemde İbn Hazm'ın Mürcî görüşlerden etkilenip etkilenmediği, iman ve küfür tanımlamalarında Mürcie'den faydalanıp faydalanmadığı ayrıca önemlidir.

Daha çok Horasan ve Maverâünnehir bölgelerinde yayılım gösteren ve buraları merkez edinen Mürcie mezhebi Endülüs'te varlık gösterememiş, İslam coğrafyasının belli bölgelerinde ve daha çok Doğu'da taraftar bulmuştur. Bu bakımdan Doğu'ya hiç seyahat etmeyen İbn Hazm'ın Mürcie hakkındaki görüşleri merak konusudur. Bununla birlikte Mürcie daha çok mevali yani Arap olmayan Müslümanlar arasında yayılmıştır. Bu çerçevede siyasi kargaşaların yaşandığı, sosyal yapının değişkenlik gösterdiği ve farklı etnik unsurların bir arada bulunduğu Endülüs'te Arap olmayan Müslümanlar arasındaki durum da önemli bir konudur.

Ayrıca araştırmanın amaçlarından bir diğeri de İbn Hazm'ın diğeri mezheplere ve bu bağlamda Mürchie'ye Zahirî bir bilgin olarak bakışını ortaya koymaktır. Delil olarak *re'y* ve *kıyası* reddederek Kur'an ve sünnetin literal anlamına bağlılığı esas alan İbn Hazm'ın Mürchie'ye nasıl yaklaştığı araştırmamız açısından önem arz etmektedir.

Araştırmamızda öncelikle İbn Hazm'ın *el-Fasl* adlı eseri kaynak olarak değerlendirilecek, konumuzla ilgili yerli ve yabancı araştırma kaynaklarına da ihtiyaç oldukça müracaat edilecektir.

Araştırmamın belirlenmesinde ufkumu açarak yol gösteren, çalışmamın her safhasında bana destek olan, eleştirileri ve değerlendirmeleri ile tezin olgunlaşmasına katkı sağlayan kıymetli hocam Prof. Dr. Mehmet Dalkılıç'a canıgönülden teşekkür ediyorum. Tezimi yazdığım süreçte sabır ve fedakarlığıyla bana destek olan karım Nihal Türkan'a sevgilerimle teşekkür ediyorum.

Hasan TÜRKAN

İstanbul, 2024

İÇİNDEKİLER

ÖZ	ii
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ	iv
İÇİNDEKİLER	vi
TABLO LİSTESİ	ix
KISALTMALAR LİSTESİ	x
GİRİŞ	i

BİRİNCİ BÖLÜM İBN HAZM'IN HAYATI, MEZHEPLER TARİHİNDEKİ YERİ VE MEZHEPLER TARİHÇİLİĞİ

1. Endülüs'te Sosyokültürel Hayat	22
2. İbn Hazm'ın Hayatı	25
2.1. İlmî Hayatı	26
2.2. İbn Hazm'ın Siyasetle İlişkisi	29
2.3. Mezhepler Tarihindeki Yeri ve Üslubu.....	30
3. İbn Hazm'ın Eserleri	32
4. Tercih Ettiği Mezhebi: Zahirilik.....	33

İKİNCİ BÖLÜM MÜRCİE

1. Mürcie Kavramının Anlamları.....	35
2. Mürcî Düşüncenin Ortaya Çıkışı.....	36
3. Mürcie'nin Tarihi Seyri ve Önemi	39
4. Mürcie Tarihindeki Önemli Şahsiyetler	41
5. Mürcie İnanç İlkeleri	43

6. Farklı Geleneklerde ve Temel Kaynaklarda Mürcie Algısı	48
6.1. Hanefî/Maturidi Gelenekte Mürcie	49
6.2. Eş'arî Gelenekte Mürcie	50
6.3. Ehl-i Hadis/Hanbelî Gelenekte Mürcie	54
6.4. Mu'tezilî Gelenekte Mürcie	55
6.5. Şii Gelenekte Mürcie.....	56
6.6. Harici Gelenekte Mürcie	57
6.7. Yemenî'nin Eserinde Mürcie	57
6.8. Mürcie Algısına Genel Bir Bakış.....	58
7. Endülüs'te İrca Düşüncesi ve Mürcie	58
7.1. Endülüs'te İslam Mezhepleri	59
7.2. Endülüs'te Mürcie	60

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM İBN HAZM'A GÖRE MÜRCİE

1. İbn Hazm'ın el-Fasl'da İslam Mezhepleri Tasnifi	64
2. İbn Hazm'ın Mürcî Görüş Hakkındaki Düşüncesi.....	68
2.1. İbn Hazm'ın Mürcie Tasnifi: Mürcie'den Saydığı Kişi ve Mezhepler	70
2.2. Mürcie'nin Gulâtı (Aşırıya Gidenleri)	71
3. El-Fasl'da Mürcie İsmiyle İfade Edilen ve Tenkit Edilen Görüşler.....	72
3.1. İman Konusu	73
3.2. Günahkârın İsimlendirilmesi Konusu	75
3.3. İmanda İstisna Konusu	76
3.4. Va'd ve Vaîd Konusu	77
3.5. Ru'yetullah Konusu	78
3.6. Kader ve İstitaat Konusu	78
3.7. Allah'ın Mahlûkatın Fiillerini Yaratması Konusu	79
3.8. Peygamberlerin Günah İşleyip İşlemediği Meselesi.....	80
3.9. Günaha veya Küfre Tövbe Ettikten Sonra Tövbe Edilen Ameli Tekrar İşleme Konusu.....	81
3.10. Sahabenin Fazileti Meselesi	81
3.11. Hz. Ali'nin Sahabeden (r.a.) Kendisi ile Savaşan Kimselerle Savaşması Konusu	82
3.12. İmamet Konusu	82
3.13. Mefdulün İmameti Konusu	82
4. Mürcie'den Sayılan Fırka ve Kişilerin Münferit Görüşlerinin Tenkitleri .	83
4.1. Ebu Hanîfe	83
4.2. Eş'ariyye	85
4.3. Cehmiyye	89
4.4. Kerrâmiyye.....	90
4.5. Mürcie'den Olduğu İfade Edilen Bazı Kimseler	91
5. İbn Hazm'ın Eleştirilerinin Değerlendirilmesi.....	93

5.1.	Ebu Hanîfe'yi Mürcie İçerisinde Değerlendirmesi	94
5.2.	Eş'arîliği Mürcie İçinde Değerlendirmesi.....	96
5.3.	Cehmiyye ve Kerrâmiyye Hakkında Görüşü	98
SONUÇ		100
KAYNAKÇA		104

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: İbn Hazm'ın Mürcie'den Saydığı Fırkalar	70
--	----

KISALTMALAR LİSTESİ

TDV	:	Türkiye Diyanet Vakfı
DİA	:	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DİB	:	Diyanet İşleri Başkanlığı
İSAM	:	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi
MEB	:	Millî Eğitim Bakanlığı
AÜİFD	:	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
çev.	:	Çeviren
ed.	:	Editör
haz.	:	Hazırlayan
Thk.	:	Tahkik eden
Yay. Yön.	:	Yayın yönetmeni
c.	:	cilt
s.	:	sayfalar
krş.	:	karşılaştırınız
bs.	:	baskı
no.	:	numara
m.	:	Milâdî
h.	:	Hicrî
ts.	:	tarihsiz
vd.	:	ve diğerleri, ve devamı
vb.	:	ve benzeri

ö. : ölüm
s.a.v. : Sallâllâhu aleyhi ve sellem
b. : bin: oğlu
H.z. : Hazreti
a.s. : aleyhi selam
r.a. : Radıyallâhu anh

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI, ÖNEMİ, METODU, KAYNAKLARI VE SINIRLILIKLARI

A. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi

Tezimizde en genel tabirle, Endülüslü İslam bilgini İbn Hazm'ın Mürcie mezhebi hakkındaki görüşleri ele alınacaktır. Endülüs'te varlık gösterememiş olan ve bu yüzden Endülüs kaynaklarında hakkında bilgi bulmanın oldukça zor olduğu Mürcie İbn Hazm'ın Mürcie'nin iman, amel ve küfür gibi temel dini kavramlar üzerindeki yorumlarına dair değerlendirmeleri incelenecek ve bu değerlendirmelerin aynı zamanda Zahirî perspektifteki yeri ortaya konulacaktır. Ayrıca, İbn Hazm'ın yaşadığı dönemin sosyo-politik yapısı içinde Mürcie'nin etkileri ve bu etkilerin İbn Hazm'ın düşüncelerine yansımaları olup olmadığı da araştırılacaktır.

Çalışmamızın temel hedefi, İslam mezhepleri tarihinde özellikle erken dönemde önemli bir rol oynayan Mürcie mezhebinin, Endülüs'ün önemli isimlerinden olan İbn Hazm'ın perspektifinden nasıl ele alındığını incelemektir. İbn Hazm'ın Zahirî oluşu, Mürcie'ye Zahirî perspektiften bakışın anlaşılması açısından önemlidir. Günahkarların durumunu ahirete erteleyerek ümmetin birliğini sağlamak niyetiyle ortaya çıkan, ameli imandan ayırmak ve günahkara küfür isnat etmemek ilkeleriyle toplum içinde iman esasına dayalı birlikteliği sağlamayı hedefleyen Mürcie, ameli değersizleştirme ve amelsiz din ortaya koyma ithamıyla zamanla olumsuz bir kavrama dönüşmüş, uyandırdığı algı ile bidat ehli ve sapkınlara yakıştırılan birer sıfat haline gelmiştir. Bu bakımdan Mürcie'nin bir Zahirî perspektifinden nasıl algılandığı ve Zahiriliğin ikinci kurucusu olan İbn Hazm'ın gözünden nasıl konumlandırıldığı, araştırmamızın ulaşmak istediği sonuçlardandır.

Araştırmamızda Mürcie'nin İslam mezhepler tarihindeki yerine, Endülüs'te İrca'nın olup olmadığına ve İbn Hazm'ın bu ekole yönelik eleştirilerine odaklanarak, İbn Hazm'ın Mürcie mezhebine ilişkin bakış açısını anlamak ve değerlendirmek amaçlanmıştır. Oldukça erken dönemde ortaya çıkmış bir fikir hareketi olan Mürcie, önceleri Medine'de varlık göstermiş, İslam topraklarının genişlemesiyle Irak'ta ve

özellikle mevali nüfusun yoğun olduğu Horasan ile Maverünnehir bölgelerinde yayılım göstermiştir. İslam mezhepleri tarihinde kritik bir yeri olan Mürcie mezhebi, amel-iman ilişkisi ve büyük günah meselesindeki görüşleriyle dikkat çekmektedir. Bu bağlamda, İslam mezhepleri tarihinde etkili olmuş ve çeşitli eleştiri ve değerlendirmelere maruz kalmıştır. İslam düşünce geleneği içinde öne çıkan bir diğer önemli isim olan İbn Hazm da Mürcie mezhebinin inanç temellerine kritik bir bakış sunmuştur.

Bu araştırma ayrıca, bir mezhep olup olmadığı tartışılan Mürcie'nin, İslam coğrafyasının bir başka kutbu olan Endülüs'te bıraktığı izlenimi göstermesi bakımından önemlidir. İbn Hazm'ın Mürcie'ye yönelik eleştirel yaklaşımını değerlendirmek mezhepler tarihi sahasına katkı sunacaktır. Onun bu mezhebe yönelik kendine has bakış açısı, hem Mürcie'nin daha iyi anlaşılmasını sağlayacak, hem de İbn Hazm'ın düşünce dünyasına ışık tutacaktır.

İbn Hazm hakkında son yıllarda bazı çalışmalar yapılmış olsa da onun Mürcie ile ilgili görüşleri henüz detaylı bir şekilde ortaya konulmuş değildir. İbn Hazm'a göre İslam mezhepleri, İbn Hazm'ın kelâmî görüşleri, itikadi mezhepleri tasnifi ve tenkidi, mezhepler tarihindeki yeri ve *el-Fasl*'da mezhepleri ele alış yöntemi, Eş'arîlik eleştirisi, gulât anlayışı, Zahirilik anlayışının mezhep eleştirilerine yansımaları gibi konularda yapılmış olan çalışmalar, araştırmamıza yakın bir muhtevaya sahip olsa da İbn Hazm'ın Mürcie görüşünün müstakil ele alındığı ve kritik edildiği bir çalışma mevcut değildir.

B. Araştırmanın Metodu

Bu tez, İslam mezhepleri tarihi içinde özel bir yeri bulunan Mürcie mezhebinin İbn Hazm tarafından nasıl değerlendirildiğinin tespiti amacıyla nitel bir araştırma yaklaşımını benimsemektedir. Araştırmada İbn Hazm'ın mezhepler tarihinin klasik eserlerinden sayılan “*El-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*” adlı eserinde geçen Mürcie ile ilgili tüm bilgiler deskriptif bir metotla ele alınacaktır. Bununla birlikte Mürcie ile ilgili bilgilerin analizine ve yorumuna yer verilecektir. Bu analizde, İbn

Hazm'ın Mürchie'yi ele alışındaki temel argümanlar, kullandığı terminoloji ve bu görüşlerin gelişimini anlamak adına eserindeki çeşitli bölümler incelenecektir.

Araştırmanın gayesi İbn Hazm'ın bakış açısından Mürchie mezhebinin değerlendirmesi olduğu için ilk olarak onun mezhepleri tasnif yöntemi ve ilkeleri, bu mezheplere yaklaşımı, kullandığı kaynaklar ve mezhep tenkitlerini ön plana çıkaran bir metot takip edilecektir.

İbn Hazm'ın Mürchie mezhebi hakkındaki görüşlerinde ortaya çıkan temaların belirlenmesi, araştırma metodumuzun temelini oluşturacaktır. Örneğin, kader, iman, amel, tevhit gibi ana temalar üzerinden İbn Hazm'ın Mürchie mezhebi ile ilgili nasıl bir çerçeve çizdiği anlaşılmaya çalışılacaktır. Bu sayede hem İbn Hazm'ın metodolojisi daha iyi anlaşılacak hem de Mürchie'nin temel kaideleri daha net bir zemine oturtulacaktır.

Çalışmamız giriş, üç ana bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Giriş kısmında çalışmamızın amacı, önemi ve kapsamı açıklanacak, çalışmamızın yöntemi ve yararlanılan kaynaklarına yer verilecektir. Yine bu bölümde çalışmamızın ana kaynağı olan *el-Fasl*'ın içeriği ve metodolojisi üzerinde durulacak, bu eserin takip ettiği tasnif ve tenkit metoduna yer verilecektir. Mezhepler tasnifinde genel temayül olan *iftirak hadisine* İbn Hazm'ın yaklaşımı ve bu yönetime bakışı irdelenecek, İslam mezheplerini nasıl tasnif ettiği, mezhepleri birbirinden ayırırken ne gibi kriterleri esas aldığı üzerinde durulacaktır.

Birinci bölümde İbn Hazm'ın hayatına yer verilecektir. Onun yaşadığı dönemde nasıl bir sosyokültürel ortamın bulunduğunu anlamak ve İslam düşünce geleneğindeki ve mezhepler tarihçiliğindeki konumunu tespit etmek, İbn Hazm'ın Mürchie'nin inanç esaslarına yönelik eleştiri ve değerlendirmelerinin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

İbn Hazm'ın hayatı ve mezheplere bakışı, onun yaşadığı sosyokültürel ve siyasi faktörlerden önemli ölçüde etkilenmiştir. Bilindiği gibi İbn Hazm Zahiri düşünceyi geliştiren ve Zahiriliğin ikinci kurucusu sayılan isimdir. Bu durum, İbn Hazm'ın düşüncesinin şekillenmesinde ve diğer mezheplere ve Mürchie'ye yönelik eleştirilerinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır.

İkinci bölümde Mürcie mezhebinin tarihi seyri anlatılacaktır. Mürcie mezhebinin temel kaynakları ve temsilcilerinin kimler olduğu, hangi coğrafyalarda yayılım gösterdiği belirlenecektir. Mürcie mezhebinin iman-amel ilişkisi hakkındaki görüşleri genel olarak tartışmalara yol açmış, müelliflerce eleştirilmiş ve zaman içerisinde Mürcie hakkında olumsuz algılar oluşmuştur. Tarihi süreçte Mürcie mezhebinin nasıl bir yol izlediğinin ve hangi çevreler tarafından eleştirildiğinin aktarılması, meselenin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Bu bölümde ayrıca, İbn Hazm'ın *el-Fasl*'ındaki Mürcie görüşü ile mukayese edebilmek adına, belli başlı mezhepler tarihi kaynaklarındaki mezhepler tasnifi ve bu mezhepler içerisinde Mürcie'nin nasıl ele alındığı, İslam mezhepleri içerisinde nasıl konumlandırıldığı, hangi fırkaların bu mezhebe dahil edildiği gibi hususlar tafsilatına girmeden kısaca aktarılacaktır. Yine bu bölümde, Endülüs'te varlık göstermiş itikadi mezheplere genel bakış sunularak *irca* düşüncesinin ve Mürcie'nin var olup olmadığı tespit edilecek, Endülüs'ün Mürcie'ye bakışı ele alınacaktır.

Tezimizin üçüncü bölümü İbn Hazm'ın Mürcie görüşünü ve kritiğini içermektedir. Bölümün girişinde İbn Hazm'ın mezhepleri tasnif metoduna değinilecek, çalışmamızın ana kaynağı olan *el-Fasl*'ı diğer mezhepler tarihi kaynaklarından ayıran belli başlı hususlar belirtilecektir. İbn Hazm'a göre Mürcie'nin hangi görüşler üzerinde inşa edildiği, temel kaideleri, bir mezhep olarak mezhepler içerisindeki konumu, içerisinde sayılan fırkaların tespiti bu bölümde ele alınacaktır. İbn Hazm'a göre bidat ehlinden sayılan Mürcie'nin Ehl-i Sünnetle ilişkisi ve tenkit edildiği görüşleri incelenecektir. *el-Fasl*'da direkt olarak "Mürcie" ibaresi ile anılan ve tenkit edilen görüşler bizim konumuzun öncelikli olarak odağında olacaktır. Bununla birlikte İbn Hazm'ın "Mürcie" lafzını kullanmadığı ancak eserinde Mürcie'den saydığı fırkaların isimlerinin geçtiği yerlerde bu görüşlere dair eleştirileri, konunun daha iyi anlaşılması için birkaç örnekle aktarılacaktır.

Sonuç bölümünde ise araştırma neticesinde elde edilen bulgular paylaşılacak, konu ile ilgili kanaatlerimiz zikredilecektir.

C. Araştırmanın Kaynakları ve Sınırlılıkları

Bu tez, temelde İbn Hazm'ın Mürchie mezhebi hakkındaki görüşlerini analiz etmeye odaklanmaktadır. Çalışmanın kapsamı, yöntemi ve temel kaynakları, bu konunun özü çerçevesinde sınırlandırılmıştır.

Temelde İbn Hazm'ın *“El-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal”* adlı eseri üzerinden hareketle, Mürchie mezhebi ile ilgili görüşlerinin tanımlayıcı bir yöntemle tespiti amaçlanmaktadır. Dinler ve mezhepler tarihine dair klasik kaynaklardan biri sayılan bu eser, çalışmamızın odağında olacaktır. Ancak İbn Hazm'ın görüşlerini daha iyi değerlendirebilmek, tarihsel ve toplumsal bağlamı anlamak ve özellikle diğer müellifler ve mezhep imamlarıyla mukayese edebilmek için başkaca kaynaklara ihtiyaç olduğu açıktır. Bunun sağlanması için mezhepler tarihinin klasik kaynakları ile İbn Hazm'a ve onun mezheplerle ilgili tenkitlerine odaklanan -yerli veya yabancı-yakın dönem çalışmalarına başvurulmuştur.

İbn Hazm'ın Mürchie ile irtibatının ve etkileşiminin boyutu ve Mürchie görüşünün oluşmasındaki etkenlerin açıklanması ayrıca önemlidir. Bu bağlamda, araştırmamıza açıklayıcı bir perspektif kazandırmak ve İbn Hazm'ın Mürchie'ye bakışına ışık tutmak amacıyla İbn Hazm'ın ilmi hayatı, eğitim aldığı hocaları, üslubu, siyasi ilişkileri, Zahirî mezhebinden oluşu, hayatının belli dönemlerinde yaşadığı çalkantılara birinci bölümde değinilecek, bunlar kısaca aktarılacaktır. Ayrıca coğrafyanın etkilerinin anlaşılması adına yaşadığı dönemde Endülüs'ün toplumsal yapısı ve dini-kültürel ortamdan bahsedilecektir.

İbn Hazm'ın İslam mezheplerini sınıflandırmada Ehl-i Sünnet'in dışında tuttuğu dört ana mezhepten biri olarak belirttiği Mürchie ve alt grupları ele alınırken onun metoduna uygun olarak, onun öne çıkardığı konulara göre bir düzen takip edilmiştir. Bu bağlamda, İbn Hazm'ın İslam mezheplerini tasnifi, aynı zamanda onun metodunu anlamamıza yardımcı olmaktadır.

Çalışmamızda yararlandığımız kaynaklar genel hatlarıyla İbn Hazm'la ilgili olanlar ve Mürchie ile ilgili olanlar şeklinde iki başlıkta değerlendirilebilir. İbn Hazm hakkında geniş bir bilgi birikimi ve çalışma mevcuttur. Onun hakkında Türkçe ve

Arapça kaynaklar var olmakla birlikte Endülüslü olması sebebiyle müsteşriklerin kaleminden çıkmış yabancı kaynaklar da yeterli sayıdadır. İbn Hazm'ın hayatı, ilmi kişiliği ve görüşleri noktasında öncelikle bizzat İbn Hazm'ın kendi eserleri kaynak olarak değerlendirilecektir. Bu çerçevede en önemli kaynağımız, *el-Fasl fi'l-Milel ve'n-Nihal* adlı eseri olacaktır. Onun dilimize *Güvercin Gerdanlığı* olarak çevrilen *Tavku'l-Hamâme* adlı eseri, onun hayatı, hocaları ve aldığı eğitimler hakkında bilgi edinebildiğimiz eserlerindendir. İkinci olarak yerli ve yabancı araştırma kaynakları değerlendirilecektir.

İbn Hazm'ın sayıca çok olan eserlerinin dilimize kazandırılması gerekliliği şüphesizdir. Bu alanda son yıllarda Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı'nın tercüme çalışmaları olmuştur. Çalışmamızın ana kaynağı olan *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal* adlı eserin 2017 yılında Halil İbrahim Bulut tarafından çevrilmesi ve *Et-Takrîb Li-Haddi'l-Mantık* adlı eserin de 2018 yılında İbrahim Çapak tarafından çevrilmesi bu açıdan önemlidir.

i. İbn Hazm'ın el-Fasl'ı: El-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal¹

Bazı kaynaklarda “el-Fisal”² olarak da geçen *El-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal* adlı eser, İbn Hazm'ın, mezhepler ve dinler hakkında kendisinden önce yazılan eserleri yeterli bulmaması neticesinde doğan ihtiyaçtan yazılmıştır. Kitabında belirttiği üzere daha önce yazılmış eserlerde sözü çok uzatma veya çok kısa tutma, lüzumsuz detaylara girme, yanıltıcı bilgiler verme, anlaşılamayacak şekilde zor cümlelerle yazma gibi hatalar mevcuttu. Bu sebeple İbn Hazm gördüğü lüzum üzere bu hatalardan uzak nitelikte, İslam dışı dinlerin ve İslam mezheplerinin görüşlerini belirleyip değerlendirmek amacıyla bir eser ortaya koyma gayretindedir.³

¹ Yusuf Şevki Yavuz, “el-Fasl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 20 Temmuz 2024).

² Eserin isminin “el-Fasl” değil de “el-Fisal” şeklinde olduğuyla ilgili detaylı bilgi için Akhmetov'un makalesi incelenebilir. Gaziz Akhmetov, *İbn Hazm'ın Mezhepler Tarihindeki Yeri ve El-Fisal Adlı Eserinde Mezhepleri Ele Alış Yöntemi* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2010).

³ Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelûsî el-Kurtubî İbn Hazm, *el-Fasl: Dinler ve Mezhepler Tarihi (metin-çeviri)*, çev. Halil İbrahim Bulut (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017), 1/130.

Eserde ele alınan konular bazen “fasl,” bazen “bab,” bazen de “el-kelam fî...” başlığı altında toplanmış, bu anlamda düzenli bir sistem takip edilmemiştir. Bununla birlikte ihtiva ettiği konular açısından bakıldığında sistematik bir metot kullandığı söylenebilir.

Eserin yazıldığı tarih kesin olarak bilinmese de bazı çıkarımlar yapmak mümkündür. Eserde, içinde bulundukları dönemin, Endülüs Emevi Devleti’nin son halifesi 3. Hişam Mutedbillah zamanı olduğunu ifade etmiştir.⁴ ki bu da 1027-1031 yılları arasında bir tarihi işaret eder. Yine eserin başka bir yerinde İmamiyye’yi kastederek “Rafizilerin 180 yıldır gaybetteki imamın geri gelmesini beklediklerini” ifade etmektedir.⁵ İmamiyye’nin gaybetteki imamı olan Hasan el-Askerî’nin 260 yılında öldüğü⁶ düşünülürse eserini yazdığı tarih 420 (m. 1029) tarihine denk gelmektedir.

Bununla birlikte eserin bir başka yerinde, ilahi kelamın icazıyla ilgili olarak “yeryüzü ahalisinin dört yüz kırk yıldan beri bunu yapmaktan aciz kaldığını” ifade eder. Buradan anlaşılacağı üzere eser 440/1048 yılında halen yazılmaktadır. El-Fasl’dan ve İbn Hazm’ın diğer eserlerinden elde edilen ipuçlarıyla birlikte ortaya çıkan kanaate göre *el-Fasl* 20 yıl gibi uzun bir süreçte yazılmıştır. Buna göre *el-Fasl* 418-440 (1027-1048) yılları arasında yazılmış olmalıdır.

İçerdiği konular bakımından *el-Fasl*, dört ana bölümde incelenebilir. Eserin birinci bölümünde istidlâl yöntemleri detaylı bir şekilde açıklanmakta ve sofistlerin karşı görüşleri eleştirilmektedir. Daha sonra, Allah’ın varlığı konusu ele alınmakta, bu bağlamda Allah’ın varlığı ve alemin yaratılmış olduğuna dair deliller sunulmaktadır. Hudûs görüşüne yönelik itirazlar cevaplandırılmakta ve tabiatın ezeli olduğunu savunanlara karşı eleştiriler getirilmektedir. Ayrıca, nübüvvetin gerekliliği üzerinde

⁴ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 1/172.

⁵ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî İbn Hazm, *el-Fasl: Dinler ve Mezhepler Tarihi (metin-çeviri)*, çev. Halil İbrahim Bulut (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017), 3/172.

⁶ Hamid Algar, “Hasan el-Askerî, Hasan b. Ali”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 15 Haziran 2024).

durulmakta ve sihir ile mucize arasındaki farklar tartışılmaktadır. Son olarak, tenasüh inancının İslam inancına aykırı olduğu vurgulanmaktadır.⁷

İkinci bölümde Tevrat ve İncil'in kendi metnindeki tutarsızlık ve çelişkilerden yola çıkılarak bu kitapların tahrif edildiği meselesinin üzerinde durulur. Tevrat'ta, Hz. Adem'in hem tanrı hem de insan olarak tasvir edilmesi ve Hz. Nuh ile çocuklarının yaşları hakkında tutarsız rakamların bulunması gibi çelişkili unsurlar, Tevrat'ın tahrif edildiğine işaret eden kanıtlar olarak görülmektedir.

Üçüncü bölümde İncil hakkında geniş bilgilere yer verilmiştir. Bu bölümde İbn Hazm, ele aldığı İncil metinleri ile Tevrat arasındaki çelişkilere binaen İncil'in azizlerce yazıldığı sonucuna varır. Yine bu bölümde Hristiyanlarca Müslümanlara yöneltelen eleştirilerin verilen cevaplar mevcuttur ve Hristiyanların Şii rivayetlerine itibar etmelerinin yanlışlığına değinilir. Müellif Kur'an'ın tevatürle geldiği için sabit olduğunu ve Kur'an'ın korunmuşluğunu savunarak asılsız iddialara cevaplar verir.

Eserin yaklaşık üçte ikisini oluşturan dördüncü ve son bölümde ise İslam mezheplerine yer verilir. İbn Hazm mezhepleri Ehl-i Sünnet, Mürcie, Mu'tezile, Şia ve Hariciler şeklinde sıralar ve hak mezhebin Ehl-i sünnet olduğunu esas alarak mezhepleri değerlendirir. Fırkaların ihtilaflı kelâmî meselelerden biriyle bağlantılı olarak ortaya çıkması, bidat sayılan mezheplerin, hususen Şia'nın dinden uzaklaşması, tevhid, Allah'ın mahlukata benzemekten tenzihi, Allah'a sıfat kavramı izafe edilmesinin yanlışlığı, mekân, istiva, esmâ ve sıfatların anlamları eserin bu bölümünde ele alınan hususlardandır. Yine bu bölümde ru'yetullah, Kur'an'ın icaz yönleri, kaza ve kadar, halku'l-Kur'an, iman-küfür, Allah'ın kullarının fiillerini yaratması, itaat-isyan, tekfir va'd-vaîd, gibi konulara yer verilmiş, Ehl-i Sünnete muhalif görüşler reddedilmiştir.

Bidat ehli olan ana fırkaların yanlışlarını *en-Nesâ'ihu'l-münciye mine'l-fedâ'ihu'l-muhziyye ve'l-kebaihu'l-merdiyye* adıyla telif ettiği eserinde kaleme alır.

⁷ Yavuz, "el-Fasl".

Kendi ifadesine göre bu eseri kitabının (*el-Fasl*) mezheplerle ilgili kısmının sonuna eklemiştir.⁸ Buna göre *el-Fasl*'ın son bölümü, adı geçen eserden oluşmaktadır.

El-Fasl'ı İspanyolcaya çeviren ve İbn Hazm hakkında araştırmaları bulunan İspanyol müsteşrik Asin Palacios'a göre, Zahirilik eksenli tutumuyla İbn Hazm, tüm sapkınlıkların eleştirisini üstlenir. Palacios, İbn Hazm'ın *el-Fasl*'da takip ettiği planın tarihsel değil sistematik olduğunu, sapkın bulduğu görüşleri dinde ihtilaflı temel meselelere göre gruplandığını belirtir.⁹

İbn Hazm'ın *el-Fasl*'da İslam dışı dinleri ve İslam mezheplerini tasvirici (nitelendirici, deskriptif) bir metot yerine tenkitçi bir perspektifle incelemesi sebebiyle araştırmacılar, *el-Fasl*'ın objektifliği ve orijinallliği konusunda farklı görüşler ortaya koymuştur. Kimi oryantalistler *el-Fasl*'ın objektif bir eser özelliği taşımadığını ileri sürerken bazıları da bu iddiayı reddederek eserin objektif ve orijinal olduğu hususunda araştırmacıların çoğunun aynı fikirde olduğunu belirtmişlerdir. İslam dışı dinleri ve İslam mezheplerini kendi kaynaklarından ve mukayeseli bir şekilde incelemesi, buna ek olarak kaynakları arasında Atricanus, Chrysostum ve Saadiya Gaon (veya Saîd b. Yusuf el-Feyyûmî) gibi bilginlerin bulunması ve bunların eserlerinden doğru çıkarımlarda bulunması, eserin objektifliğini ve orijinallliğini gösteren hususlardan sayılabilir.¹⁰ Bununla birlikte *el-Fasl*'da, Eş'arilerin sıfatlar konusundaki görüşlerinden dolayı sert bir tenkide tabi tutulması, kimi zaman atfedilen görüşlerin hatalı olması, Eş'arî âlimlerinden birkaçına ait kanaatlerin mezhebin bütününe teşmil edilmesi, eserin içerdiği bilgilerden bazılarının güvenilirliğini zedeleyici mahiyette görülmüştür.¹¹

İbn Hazm'ın, 73 fırka hadisini sahih kabul etmediğinden mezhepler tasnifini buna göre yapmaması, mezhepleri Ehl-i Sünnet ve Ehl-i Bidat şeklinde iki ana başlıkta

⁸ Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî İbn Hazm, *el-Fasl: Dinler ve Mezhepler Tarihi (metin-çeviri)*, çev. Halil İbrahim Bulut (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017), 2/24.

⁹ M. Asin Palacios, "La Théologie Dogmatique D'abenhazam De Cordoue", *Librairie Philosophique J. Vrin* 19/1 (1930), 51-62.

¹⁰ Daha geniş bilgi için bkz: Yavuz, "el-Fasl"; Muhammad Abu Laila, "An Introduction to the Life and Work of Ibn Hazm (I)", *Islamic Quarterly*, (1985), 75.

¹¹ Yavuz, "el-Fasl"; İbn Hazm'ın Eş'ari eleştirisine dair değerlendirme için bkz: Cağfer Karadaş, "İbn Hazm ve Eşarilik Eleştirisi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XVIII/1 (2009), 89-102.

incelemesi, bu eseri diğer kaynaklardan ayıran unsurlardandır. Müellif ayrıca her mezhebi diğerlerinden ayıran ve bariz olarak öne çıkan temel görüşlerini belirlemiştir. Ayrıca onun, mezheplerin teşekkül sürecinde etkili olan faktörler hakkındaki değerlendirmeleri, bu eseri farklı kılan unsurlardandır. *el-Fasl*'ı diğer eserlerden ayıran ve onu önemli kılan hususlara üçüncü bölümde ayrıca değineceğiz.

Süleymaniye Kütüphanesi'nde *el-Faşl*'ın yazma nüshaları bulunmaktadır (Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 824; Cârullah Efendi, nr. 1267.) *el-Faşl* ilk olarak Kahire'de 1317-1320 yılları arasında yayımlanmış, daha sonra Muhammed İbrâhim Nasîr ve Abdurrahman Umeyre tahkikiyle büyük boy beş cilt olarak Cidde'de 1402/1982 yılında neşredilmiştir.

Eserin 1996 yılında Beyrut'ta Ahmed Şemseddin tarafından 3 ciltlik neşri; 2023 yılında Tunus'ta Semîre Kadûri tarafından 5 ciltlik neşri bulunmaktadır. *el-Faşl*'ın Türkçeye çevirisi ise Halil İbrahim Bulut tarafından yapılmış, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı tarafından 2017 yılında üç cilt halinde yayımlanarak dilimize kazandırılmıştır.

ii. Endülüs Coğrafyasının Eserleri

İbn Hazm'ın öğrencisi Sâid El-Endelüsî tarafından yazılmış olan, Endülüs'ün bilim tarihi açısından temel kaynaklardan sayılan ve insan topluluklarının dil, kültür ve dinlerini, kültürel ve bilimsel katkılarını aktaran eser olan *Tabakâtü'l-Ümem*, İbn Hazm'ın hayatı ve kişiliğini tanıma noktasında istifade edilen kaynaklardan oldu. Aynı zamanda İbn Hazm'ın yaşadığı dönemin özelliklerini ve İbn Hazm'ın bazı görüşlerini de bu eserden elde etmek mümkündür.

Mürchie mezhebine mensup kimseleri tanıma ve tespit açısından faydalandığımız kaynaklardan birisi, İbn Sa'd'ın telif ettiği meşhur tabakat kitabı olan *Kitabü't-tabakâti'l-kebîr* adlı eseri oldu.

Yine İbn Hazm'ın öğrencilerinden Humeydî'nin kaleme aldığı, Endülüs'ün fethinden 1058 yılına kadar yaşanmış olan siyasi olaylar hakkında bilgi veren, Endülüslü meşhur fakih, muhaddis, şair ve ediplerinin biyografilerini aktaran *Cezvetü'l-muktebis* adlı eser, İbn Hazm'ın soyu ve yaşamıyla ilgili detaylı bilgiler

barındırır ve İbn Hazm'ın eserlerini listeler. İbn Hazm'ın hayatı, kişiliği ve görüşleri ile ilgili bilgileri alarak istifade ettiğimiz bu eser, müellifin İbn Hazm'ın öğrencilerinden olması sebebiyle ayrıca önemlidir.

Sâid el Endelüsî'nin ve Humeydî'nin İbn Hazm hakkında yazdıklarını genişleten ve ayrıntılı bir şekilde ele alan İbn Beşkuvâl'a ait *es-Sıla* adlı eseri de faydalandığımız önemli eserler arasındadır.

iii. Doğu Kaynaklı Eserler

Hamevî'nin Arap ediplerinin biyografilerini derlediği *Mu'cemu'l-üdebâ* adlı eseri, İbn Hazm'ın hayatı ve ailesi hakkında bilgilere ulaşmamızda ve edebi kişiliğinin anlaşılmasında başvurduğumuz eserlerdendir.

Zehebî'nin *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* adlı eseri, araştırmamızda başvurduğumuz eserler arasında önemli bir yere sahiptir. İbn Hazm'ın hayatı hakkında aktardığı bilgiler, kendisinden önce konuyla ilgili yazılanları derlemesi sebebiyle oldukça hacimlidir.

iv. Klasik Mezhepler Tarihi Eserleri

Mürcie mezhebi, gerek mezhebi temelleri ve itikadi görüşleri bakımından, gerekse mensupları ve alt fırkaları bakımından İslam mezhepleri tarihinde en farklı şekillerde telakki edilen mezheplerden biridir. Bu yüzden İbn Hazm'ın Mürcie görüşünü tek başına açıklamak yerine mukayese edebilmek adına öncesinde İslam mezhepleri tarihinin klasik sayılan eserlerine başvurduk. Mürcie'nin İslam mezhepleri tarihindeki önemini anlamak, erken dönem mezhepler tarihçilerinin Mürcie'yi konumlandığı yeri ayırt etmek ve daha sonrasında İbn Hazm'ın görüşüyle kıyaslayabilmek adına başvurduğumuz eserler arasında Eş'arî'nin *Makalatü'l-İslamiyyin*'i, Şehristani'nin *el-Milel ve'n-Nihal*'i, Bağdadi'nin *el-Fark beyne'l-Firak*'ı, Şii gelenek içinden Kummî'nin *Kitâbü'l-Makâlât ve'l-Firak*'ı, Nevbahtî'nin *Firakü's-Şîa*'sı, Mürcî-Mâturîdî gelenekten Neseî'nin *Kitâbu'r-Redd*'i gelmektedir.

v. Çağdaş Araştırmalar

İbn Hazm'a son yüzyılda artan ilgi ile onunla ilgili yapılan araştırmalarda artış olmuştur. İbn Hazm hakkında kaleme alınmış eserleri çalışmamızın birinci bölümündeki "İbn Hazm Hakkında Çalışmalar" başlığı altında listelemeye çalıştık. Burada ise bizim alanımızla ilgili yakın zamanda kaleme alınmış, bizim zaman zaman istifade ettiğimiz ve gerekli durumlarda başvurduğumuz çalışmalara değindik. Bunları kitaplar, tezler ve makaleler halinde üç grupta ele aldık.

a. Kitaplar

Çağdaş dönemde biyografik eserleriyle tanınan Mısırlı alim Muhammed Ebu Zehra'nın İbn Hazm hakkında yazdığı eseri, en çok istifade ettiğimiz eserlerdendir. Eserin Türkçe çevirisi mevcuttur. Aynı zamanda İbn Hazm'ın DİA maddesinin de yazarı olan H. Yunus Apaydın'ın İbn Hazm'ın hayatına, görüşlerine ve Zahirilik düşüncesine dair biyografik eseri, sıkça faydalandığımız eserlerden birisi olmuştur. Yine İbn Hazm'ın hayatı ve Zahirilik ile olan ilişkisi hakkında Ahmet Demirci'nin eseri, faydalandığımız eserlerdendir. Halil İbrahim Bulut'un kaleme aldığı *Dünden Bugüne Siyasi-İtikadi İslam Mezhepler Tarihi*, çalışmamızda elimizin altında bulunan eserlerden olmuştur. Mevlüt Özler'in *İslam Düşüncesinde 73 Fırka Anlayışı* adlı eseri, iftirak hadisinin mezhepler tasnifindeki yerini anlama açısından müracaat ettiğimiz eserlerden birisidir.

b. Tezler

İbn Hazm'ın mezhepler tasnifinde ve tenkidinde kullandığı yöntemi daha iyi anlamak için Abdullah Yekta'nın "*İbn Hazm'ın İtikâdî Mezhepleri Tasnif ve Tenkit Metodu*" adlı doktora tezinden faydalandık. Yine Murat Serdar'ın "*İbn Hazm'ın Kelami Görüşleri*" doktora çalışması, İbn Hazm'ın kelâmî meselelere bakış açımızı genişletti. İbn Hazm'ın mezhepler tarihindeki yerini anlamamıza yardımcı olması için Gaziz Akhmetov'un; gulât anlayışı konusunda fikir edinmek için Âdem Sezgin Uzun'un yüksek lisans tezlerinin bazı kısımlarına göz attık.

Bunlar dışında İbn Hazm ile ilgili olup kısmî manada istifade ettiğimiz tezlerden bazıları şunlardır:

- *Tarihî Bağlam ve Karakteristik Özellikleri Açısından İbn Hazm ve Usul Anlayışı*, Oğuzhan Tan, Doktora Tezi, 2007.
- *Abdülkâhir el-Bağdadi, Şehristani ve İbn Hazm'ın İslam Mezheplerini Tasnif Yöntemleri*, Yusuf Kahraman, Yüksek Lisans Tezi, 2003.
- *İbn Hazm'ın Zâhirîlik Anlayışı ve Mezhep Eleştirilerine Yansımaları*, Gülten Çam, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- *İbn Hazm'ın el-Fasl'ında Mu'tezile*, Muhammed Emin Aslan, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- *İbn Hazm'ın Kelam İlmindeki Yeri*, Fatih Tekin, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

c. Makaleler

Çalışmamızda konumuzla ilişkisi dolayısıyla bazı makalelerden, özgün araştırmalardan ve bildirilerden istifade ettik. Örneğin 26-28 Ekim 2007 tarihinde Bursa'da gerçekleşmiş olan “Uluslararası Katılımlı İbn Hazm Sempozyumu” bunlardan biridir. İbn Hazm'ın farklı ilmi disiplinlerdeki yönlerini ve yetkinliklerini ele alan bildirilere zaman zaman müracaat ettik. İbn Hazm hakkında çalışmaları bulunan danışman hocam Prof. Dr. Mehmet Dalkılıç'ın makalelerinden istifade ettik. Onun “*İbn Hazm'ın İslâm Mezheplerini Sınıflandırmadaki Metodu ve Gâliye*” adlı makalesiyle İbn Hazm'ın ilmî perspektifini, mezheplere bakışını ve tasnif metodunu daha iyi anladık. Yine onun “*İbn Hazm Perspektifinden Endülüs'te Mu'tezile*” adlı makalesi bize Endülüs'ün toplum yapısı ve bu coğrafyada bulunan azınlık bir mezhebin ele alınışı hakkında fikir verdi.

Abdullah Arca'nın “*İbn Hazm'ın Mürcie'den Saydığı Ekollerin İman Tanımlarına Yönelttiği Eleştiriler*” adlı makalesi, konumuzla oldukça ilgili bir meseleyi irdelemiş olduğu için fikir edinmek açısından başvurduğumuz bir kaynak oldu.

Galip Türcan'ın kaleme aldığı *İbn Hazm'a Göre Ehl-i Sünnet Kavramının İçeriği*, İbn Hazm'ın Ehl-i sünnet algısını ve bunun içini nasıl doldurduğunu anlamamızda yardımcı oldu. Cağfer Karadaş'ın “*İbn Hazm ve Eş'arîlik Eleştirisi*” ve

Murat Serdar'ın “*İbn Hazm'ın Eş'arî Kelamına Yönelik Eleştirileri*” adlı makaleler, İbn Hazm'ın Mürcie'den saydığı ve tenkit ettiği Eş'arileri eleştirdiği noktaları tespit etmemize yardımcı oldu.

Mezhepler tarihi kaynaklarında tasnif metodu olarak sıklıkla kullanılan 73'lü tasnif sisteminin dayanağı olan 73 fırka hadisi hakkında tartışmalara ışık tutması bakımından Mehmet Kubat'ın “*73 Fırka Hadisini Yeniden Düşünmek*” ve Kadir Gömbeyaz'ın “*73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi*” adlı makalelerine müracaat ettik.

İbn Hazm'ın yaşadığı dönemdeki Endülüs'ün toplumsal ve siyasi yapısını anlamak için Mehmet Özdemir'in çalışmalarına başvurduk.

Bu saydıklarımız dışında yer yer faydalandığımız ve bize farklı bakış açıları sunan makalelerden bazıları şu şekildedir:

- *Endülüs'te Bir Hadis ve Fıkıh Âlimi: İbn Hazm*, Zekeriya Güler.
- *İbn Hazm'a Göre Şia*, Mehmet Dalkılıç.
- *İbn Hazm'a Göre Keramet ve Mahiyeti*, Halil İbrahim Bulut,
- *İbn Hazm'ın Mûcize Anlayışı*, Halil İbrahim Bulut,
- *İbn-i Hazm'a Göre Ehl-i Re'y ve Günümüze Yansımaları*, Mustafa Keskin
- *İbn Hazm'ın Mu'tezile'ye Yönelik Eleştirileri*, Muharrem Akoğlu.
- *İbn Hazm Teolojisinde Teşbih ve Tecsim İnancı: Müşebbihe ve Mücessime'ye Yönelik Teolojik Eleştiriler*, Recep Önal.
- *İbn Hazm'ın Gâliyye'ye (İtidal Çizgisini Aşanlara) Eleştirisi Üzerine*, Ömer Faruk Teber.
- *İbn Hazm'ın Sıfatlar Konusunda Mu'tezile ve Eş'arileri Tenkidi*, Abdullah Yekta – Mehmet Kubat.

vi. Yabancı Kaynaklar

Leiden’de yayımlanan, Camilla Adang, Maribel Fierro ve Sabine Schmidtke’nin editörlüğünü yaptığı, İbn Hazm’ın çeşitli yönleri ile ilgili çok sayıda makaleyi ihtiva eden *Ibn Hazm of Cordoba* adlı eser,

Yine Leiden’de yayımlanan ve İslâm dini, tarihi, kültürü ve coğrafyasına dair önemli bir ansiklopedi olan *The Encyclopaedia of Islam*’da Roger Arnaldez tarafından hazırlanmış “İbn Hazm” maddesi,

Muhammad Abu Laila’nın “*An Introduction to the Life and Work of Ibn Hazm I-II*” adlı iki adet makalesi, İbn Hazm’ın hayatı, ilmî kişiliği ve görüşleri hususunda istifade ettiğimiz yabancı kaynaklardandır.

vii. Mürcie Hakkında Literatür

Mürcie mezhebi ile ilgili ülkemizde yapılan çalışmalara baktığımızda bu alanda eksiklik olduğunu görüyoruz. Doktora seviyesinde Sönmez Kutlu’nun çalışması dışında bir çalışma bulunmayan Mürcie konusunda yüksek lisans tezlerinin de yeterli sayıda olmadığı görülecektir. Sözgelimi sadece adında “Mu’tazile” geçen 124 adet tez mevcutken adında “Mürcie” veya “Mürcî” barındıran yalnızca 11 tez mevcuttur.

Çalışmamızın Mürcie ile ilgili kısımlarında, Mürcie mezhebi konusunda en kapsamlı çalışmaları yapan ve literatürümüze önemli katkılar sunan Sönmez Kutlu’nun araştırmalarından ve çevirilerinden istifade ettik. Kendisinin “*Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*” adıyla kitap olarak basılan “*Mürcie ve Horasan-Maveraünnehir’de Yayılışı*” adlı doktora tezi, Mürcie konusunda en çok başvurduğumuz kaynak oldu. Kutlu’nun, çalışmamızda yer yer değindiğimiz eserlerden, Mürcie’nin en eski kaynakları sayılan ve Josef Van Ess tarafından ortaya çıkarılmış olan “*Kitabu’l-İrca*” adlı ilk Mürcî metinleri; yabancı kaynaklardan Von Wilfred Madelung’un ve Michael Cook’un Mürcie ile ilgili çalışmalarını dilimize çevirmesi, Mürcie literatürü için ayrıca önem arz etmektedir. Tercüme edilen bu çalışmalardan Madelung’un “*Horasan ve Maveraünnehir’de İlk Mürcie ve Hanefîliğin Yayılışı*” adıyla Türkçeye çevrilen makalesi, Mürcîliğin erken dönem serüvenini ve yayılma safhasını anlamamıza yardımcı olmuş; Cook’un tahkik ederek

yayınladığı ve Kutlu'nun tercüme ettiği "*Salim b. Zekvan'ın Sîre Adlı Eserindeki Mürcie ile İlgili Kısımın Tercümesi*" de erken dönem Mürcie'sine ışık tutmuştur. Michael Cook'un kaleme aldığı ve Kutlu'nun "*İslam'da Aktivizm ve Quietizm: İlk Mürcie'nin Durumu*" adlı çalışması da ilk Mürcîliğin politik yapısının oluşması hakkında bize fikir vermektedir.

Mürcie ile ilgili araştırma makaleleri bulunan İbrahim Hakkı İnal ve Cağfer Karadaş; Mürcie-Hanefilik ilişkisine yoğunlaşan Galip Türcan ve Ahmet Ateşyürek gibi isimlerin çalışmalarından faydalandık. Ebu Hanîfe ile Mürcie ilişkisi konusunda İsa Doğan'ın "*Mürcie ve Ebu Hanife*" adlı kitabı müracaat ettiğimiz kaynaklardır. İnal'ın "*The presentation of the Murji'a in Islamic Literature*" adlı doktora çalışması ve "*Mezhepler Tarihi Literatüründe Öteki Algısı: Mürcie Örneği*" adlı makalesi ile Karadaş'ın Mürcie'nin "*Mezhepliği Problemi ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî*" adlı makalesi, Mürcie'nin mezhepler içerisindeki konumu ile ilgili bize fikirler vermiştir. Türcan'ın "*İrcâ ve Ebû Hanife'nin İrcâ ile İlişkilendirilmesi*" ve Ateşyürek'in "*Ebû Hanîfe Mürcie İlişkisi Tasavvurunun Tarihsel Seyri*" adlı makaleler ise Mürcie-Hanefilik ilişkisi ve özellikle Ebu Hanîfe'nin ircâ ile ve Mürcî olmakla ilişkilendirilmesi konusunda ufuk açıcı olmuştur. Yine bu konuda Seyyid Bahçivan'ın "*İrca Fikri ve Ebû Hanife'nin İrca ile İthamına Bir Bakış*" adlı makalesi de sayılabilir.

Mürcie'yi övülen ve yerilen şeklinde ikiye ayıran Maturîdî'nin Mürcie görüşünün anlaşılmasında Ahmet Ak'ın "*Ebû Mansur el-Mâtürîdî'nin Mürcie'ye Bakışı*" adlı makalesinden faydalandık. Mürcie'nin iman tanımlarını daha iyi görebilmek adına Recep Akdoğan'ın "*Mürcie'de Farklı İman Tanımları*" adlı makalesine müracaat ettik.

Mürcie'nin oluşumunda büyük günah meselesinin anlaşılması noktasında Salih Aslan'ın "*Mürtekib-i Kebîrenin Kelami Mezheplerin Oluşum Süreçlerine Etkisi*" adlı yüksek lisans tezine, geç dönem Ehl-i Hadis'in Mürcie algısı konusunda fikir edinmek için Emrullah Demir'in "*İbn Teymiyye'den Vehhâbîliğe Değişen Mürcie Yaklaşımı*" adlı yüksek lisans tezine zaman zaman başvurduk.

Joseph Givony'nin Edinburgh Üniversitesi'nde yazmış olduğu doktora tezi¹² de bu manada dikkate değerdir. Montgomery Watt'a ait bir eser olan *Islamic Surveys I: Islamic Philosophy and Theology*, erken dönem İslami fırkaları ve kelami meseleleri konu edinmektedir. Süleyman Ateş tarafından dilimize *İslam'ı Tetkikler İslam Felsefesi ve Kelamı* adıyla çevrilen bu eserin Mürcie ile ilgili kısımlarından istifade ettik.

Leiden'de yayımlanan *The Encyclopaedia of Islam*'ın Arent Jan Wensinck tarafından hazırlanmış "Mürcie" maddesine zaman zaman başvurduk.

Bunların dışında Mürcie ile ilgili faydalanılabilecek yabancı dildeki çalışmalardan bazıları şunlardır:

- *The formation of the Sunni schools of law, ninth-tenth centuries C.E.*, Christopher Melchert, University of Pennsylvania, 1992, Doktora Tezi.
- *The "Kitab Al-Iman" Of Abu Ubayd Al-Qasim B. Sallam: A Study Of The Muslim Struggle For A Definition Of Faith*, Jerome Meric Pessagno, Yale University, 1973, Doktora Tezi.
- *The Spread Of The Hanafi School In The Western Regions Of The 'Abbasid Caliphate Up To The End Of The Third Century A.H.*, Nurit Tsafir, Princeton University, 1993, Doktora Tezi.
- *The concept of the collective 'adala of the Prophet Muhammad's Companions*, Amr Ali Osman, University of St. Andrews, 2003, Yüksek Lisans Tezi.
- *Zahirism, Literalism and Ibn Hazm*, Robert Gleave, Edinburgh University Press, 2012 146-174. s.
- *The Murji'a, İmān and Abū 'Ubayd*, Jerome Meric Pessagno, Journal of the American Oriental Society, 95/3, 1975, 382-394. s.

¹² Joseph Givony, *Murji'a and The Theological School of Abū Hanifa: A Historical and Ideological Study* (Edinburgh: The University of Edinburgh, Doktora, 1977).

- Early Sunnī Doctrine concerning Faith as Reflected in the "Kitāb al-Īmān" of Abū 'Ubayd al-Qāsim b. Sallām (d. 224/839), Von Wilfred Madelung, *Studia Islamica*, c. 32, 1970, 233-254. s.
- *A Viewpoint of the Murji'a in the Umayyad Period: Evolution Through Application*, Saleh Said Agha, *Journal of Islamic Studies*, 8/1, 1997, 1-42. s.

viii. İbn Hazm Hakkında Yapılan Çalışmalar

İbn Hazm'ın hayatı, kişiliği ve ilmî konumu alanında yapılmış bazı Türkçe ve Arapça çalışmalar ile yabancı dillerdeki müsteşrik kaynakları şunlardır:

a. Türkçe Basılmış Kitaplar

1. *İbn Hazm: Hayatı – Görüşleri: Zahirilik Düşüncesinin Teorisyonu*, H. Yunus Apaydın, İSAM, İstanbul, 2017
2. *İbn Hazm ve Zahirilik*, Ahmet Demirci, Kayseri, 1996.
3. *İbn Hazm'ın Kelami Görüşleri*, Murat Serdar, Gece Kitaplığı, Ankara, 2014.
4. *İslam'da Zahiri-Sünni Düşüncenin Çekişmesi: İbn Hazm ve Eş'arilik örneği*, Hüseyin Güneş, Kitap Dünyası, Konya, 2007.
5. *Bir Endülüslü Mütefekkeri İbn Hazm*, Yay. Yön.: Yüksel Salman, DİB, Ankara, 2016.
6. *İbn Hazm (öl. 456/1064)*, Osman Curuk, Siyer Yayınları, İstanbul, 2021.
7. *İbn Hazm*, Cahid Kara, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2022.

b. Arapça Kaynaklar

1. *İbn Hazm ve Mevkîfuhû mine'l-İlahiyyât*, Ahmed b. Nâsır el-Hamd, Mekke 1986.
2. *İbn Hazm Sûre Endülüsiyye*, Muhammed Tâhâ el-Hâcirî, Beyrut 1982.
3. *İbn Hazm, Hayatuhû ve asruhû - arâ'uhû ve fikhuhû*, Muhammed Ebû Zehre, Daru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire 1954.
- Çev: Osman Keskiöglü, Ercan Gündüz, Buruc Yayınları, İstanbul 1996.
4. *İbn Hazm ve mevkîfuhû mine'l-felsefeti ve'l-mantık ve'l-ahlâk*, Vedit' Vâsîf Mustafa, el-Mecmaü's-Sakafî, Abudabi, 2000.
5. *İbn Hazm el-Endelüsî, asruhû ve menhecehû ve fikruhu't-terbevî*, Hassan Muhammed Hassan, Daru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire ts.

6. *İbn Hazm ve Menhecuḥû fî Dirâsati'l-Edyân*, Mahmud Ali Himâye, Dâru'l-Meârif, Kahire 1983.
7. *İbn Hazm el-Endelüsî ve cühûduḥû fî'l-bahsi't-târiḥî*, Abdulhalim Üveys, Dâru'l-İ'tisâm, Kahire 1979.
8. *Dirâsat an İbn Hazm ve kitâbuḥû Tavki'l-hamâme*, Tahir Ahmed Mekkî, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire 1981.
9. *İbn Hazm: raidü'l-fikri'l-ilmi*, Abdüllatîf Şerare, el-Mektebetü't-Ticari, Beyrut, ts.
10. *İbn Hazm el-Endelüsî ve menhecuḥû fî dirasetü'l-akaid ve'l-firaki'l-İslâmiyye*, Mecid Halef Münşir, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 1422/2002.
11. *İbn Hazm ve'l-fikru'l-felsefî bi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, Salim Yefut, Darü'l-Beyza el-Merkezü's-Sakafiyyü'l-Arabî, 1986.
12. *el-İmam İbn Hazm ez-Zahiri*, Muhammed Abdullah Ebû Suaylik, Dâru'l-Kalem, Dimaşk, 1415/1995.
13. *el-İsham bi-beyâni menheci İbn Hazm fî ta'lili'l-ahbar min hilâli kitâbihi'l-İhkâm*, Ebu'l-Fazl Bedr İmrânî Tanci, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1424/2003.
14. *İbn Hazm ve arâuhu'l-usuliyye*, Muhammed b. Ömer, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007.
15. *İbn Hazm el-Endelüsü: el-Müfekkiri'z Zahiri el-Mevsui*, Zekeriyya İbrahim, ed-Darü'l-Mısriyye, Kahire, ts.
16. *Zahiriyyetu İbn Hazm el-Endelüsü: Nazariyyetü'l-ma'rife ve menahici'l-bahs*, Enver Halid Kasım Za'bi, Vizaretü's-Sekafe, Amman, 1995.
17. *Sîretü'l-İmam İbn Hazm el-Endelüsî*, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebi, thk. Said el-Efgani, Darü'l-Muktebes, Beyrut, 2014.

c. Yabancı Dillerdeki Çalışmalar

1. *Ibn Hazm of Cordoba: The Life and Works of a Controversial Thinker*, ed. Camilla Adang, Maribel Fierro, Sabine Schmidtke, Brill, Leiden, 2013.
2. *Exegesis as Polemical Discourse: Ibn Hazm on Jewish and Christian Scriptures*, Theodore Pulcini, Scholars Press, Georgia, 1998.
3. *In Pursuit of Virtue the Moral Theology And Psychology of Ibn Hazm Al-Andalusi*, Muhammad Abu Laylah, Ta-Ha Publishers, London, 1998.
4. *Muslim Understanding Of Other Religions: A Study Of Ibn Hazm's Kitab Al-Fasl Fi Al-Milal Wa Al-Ahwa Wa Al-Nihal*, haz. Ghulam Haider Aasi,
- Çev: İbrahim Hakan Karataş. İnsan Yayınları, İstanbul, 2005.
5. *Ibn Hazm Ali İbn Ahmad Ibn Sa'id (d. 456/1064): Texts and Studies*, ed. Fuat Sezgin, haz. Mazen Amavi, Carl Ehrig Eggert, Eckhard Neubauer, Frankfurt am Main: Institut für, 1999.
6. *İbn Hazm*, A.G. Chejne, Chicago 1982.
7. *Ibn Hazm: The Life and Ideas of The Spanish Genius*, Syed Nooruzuha Barmaver, Arriqaaq Publications, 2021.
8. *Ibn Hazm: The Man and the Thinker*, Arthur Stanley Tritton, Islamic Studies, 3/4, 1964, 471-484 s.
9. *Grammaire et Theologie Chez İbn Hazm de Cordoue*, Roger Arnaldez, Librairie Philosophique J. Vrin, Paris 1956. (Fransızca)
10. *La Théologie Dogmatique D'abenhazam De Cordoue*, Asin Palacios, Librairie Philosophique J. Vrin, 1930, 19/1, 51-62 s. (Fransızca)

BİRİNCİ BÖLÜM

İBN HAZM'IN HAYATI, MEZHEPLER TARİHİNDEKİ YERİ VE MEZHEPLER TARİHÇİLİĞİ

Bir ilim adamının fikir dünyasının ve üslubunun oluşmasında, onun çocukluğundan yaşlılık çağına değin hayatı boyunca başından geçen önemli olayların, ilim tahsilinin ve hocalarının önemli tesirleri vardır. İbn Hazm'ın hayatında başından geçen olaylar, özellikle onun siyasetle yakın teması düşünüldüğünde ayrıca önem arz etmektedir. Bununla birlikte onun yaşamış olduğu dönemin Endülüs'ün en çalkantılı olduğu ve toplumsal dinamiklerin değişikliğe uğradığı bir döneme tekabül etmesi, üzerinde durulması gereken bir diğer husustur. Bu çerçevede, İbn Hazm'ın mezheplere dair değerlendirmelerinin, fikir dünyasının ve üslubunun daha iyi anlaşılması için onun hayatından kısaca bahsedecek; ailesi, çocukluğu ve gençliği, ilmî hayatı ve siyasi ilişkilerine değineceğiz. Bundan önce, onun çağını ve toplumunu daha iyi anlamak için Endülüs'te sosyokültürel hayat hakkında kısa bir bilgilendirme yapacağız.

1. Endülüs'te Sosyokültürel Hayat

Günümüz İspanya ve Portekiz coğrafyasının İslam hakimiyeti altındaki yılları, tarihte oldukça önemli bir yeri olan Endülüs Medeniyeti ismiyle anılmaktadır. Emevîlerin fethiyle İslamlaşan bu coğrafyanın siyasi, ilmi ve sosyokültürel yapısının analizi, İbn Hazm'ın kimliğinin oluşmasındaki etkenleri anlamamız açısından önemli bir role sahiptir. İbn Hazm'ın yaşadığı döneme tekabül eden 10-11. yüzyıl Endülüs'ünün sosyal koşullarını anlamak, belli oranda kendisinin de içinde bulunduğu siyasi olaylara değinmek, onun daha iyi tanınmasına ve onun sunmuş olduğu bilgilerin en iyi şekilde değerlendirilmesine olanak sağlayacaktır. Bu bağlamda, Endülüs Emevî Devleti'nin sonunu hazırlayan fitne hadiseleri ve siyasi çekişmeler hakkında bilgi verilecektir.¹³

¹³ Endülüs'ün İbn Hazm'ın yaşadığı dönemdeki sosyokültürel durumu ile ilgili detaylı bilgi için bkz: Mehmet Özdemir, "Endülüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 13 Temmuz 2024); Mehmet Özdemir, "Mülûku't-Tavâif", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 13 Temmuz 2024); Mehmet Özdemir, "İbn Hazm'ın Yaşadığı Endülüs", ed. Süleyman Sayar -

İber Yarımadası'nda 8 yüzyıl gibi uzun bir süre yaşam sürmüş Endülüs Medeniyeti, ilim ve teknolojide çağının en ileri medeniyetlerinden biridir. Her medeniyette olduğu gibi Endülüs Medeniyetinin de yükseliş ve çöküş dönemleri olmuştur. Bu bakımdan Endülüs Emevî hilafetinin son bulduğu ve Mülûku't-Tavâif döneminin başladığı kabul edilen 11. yüzyıl önemli bir dönüm noktasıdır. 994-1064 yılları arasında yaşamış olan İbn Hazm, dönem itibariyle Endülüs Emevi halifeliğinin son yıllarına, Mülûku't-Tavâif döneminin ise ilk yıllarına denk gelmektedir. O, bu dönem içerisinde hem Endülüs'ün azametli yıllarına hem de bu devletin çöküşüyle başlayan çalkantılı dönemde kurulan birçok Müslüman emirliğin mücadelelerine şahit olmuştur.¹⁴

Nüfusun büyük çoğunluğunu Müslümanların meydana getirdiği Endülüs toplumu, Araplar, Berberiler, Müvelledler¹⁵, Saklebîler¹⁶, Yahudiler ve Müsta'ribler¹⁷ gibi farklı dini ve etnik unsurları barındıran çoğulcu bir yapıya sahipti. Arapça, Latince, Romanca, Berberîce ve İbrânice gibi birçok dil kullanılmaktaydı. Hâssayı oluşturan Arap aileleri ve hanedan üyeleri, sosyal statü bakımından en üstte bulunuyordu. İbn Hazm'ın yaşadığı dönem olan Mülûku't-Tavâif zamanında ise hâssa; emirler, onların vezirleri, valiler, katipler, kadılar, komutanlar, şair ve ediplerden oluşmaktaydı. Her bir emirin kurduğu emirlik ve yaptırdığı saray, yeni saray görevlileri ve bürokrasi anlamına geliyordu. Mülûku't-Tavâif dönemi bu bakımdan hâssaya mensup sayısının çokça arttığı ve sosyal statü dengelerinin değiştiği bir dönemdir. Ulemâ, büyük toprak sahipleri ve tüccarlardan oluşan *a'yân* zümresi ise âmme ile hâssa arasındaki bir konumda bulunan zümreydi. İrili ufaklı emirliklerden oluşan siyasi otoriteden yoksun ortamda ulemânın muhalefet ve etki gücü git gide artmıştı. Köylülerden, küçük esnaf ve işçilerden oluşan *âmme* zümresi ise sosyal statü bakımından en alt tabakada bulunmaktaydı. Emirlikler dönemiyle ağırlaşan vergi

Muhammet Tarakçı (İbn Hazm: Uluslararası Katılımlı İbn Hazm Sempozyumu, 26-28 Ekim 2007, İstanbul: Ensar, 2010).

¹⁴ Özdemir, "Endülüs".

¹⁵ Endülüs'ün fethiyle Müslümanlaşan yerli kimseler. Bkz: Mehmet Özdemir, "Müvelledün", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 26 Ağustos 2024).

¹⁶ Orta ve Doğu Avrupa'dan getirilen ve orduda ve diğer hizmetlerde kullanılan Slav kökenli köleler. Bkz: Ahmet Taşağıl, "Sakâlîbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 26 Ağustos 2024).

¹⁷ İslâm hâkimiyeti ve etkisi altında kalan Endülüs Hristiyanları. Bkz: Jorge Lirola Delgado, "Müsta'rib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 26 Ağustos 2024).

yükü, zaman zaman bu tabakayı öfkeliendirmekte ve sosyal patlamalara sebebiyet vermekteydi.¹⁸

Endülüs'ün dâhilî birliğinin muhafazası üzerinde önemle durulan bir mevzuuydu ve fikhî anlamda bu, Malikîliğin hâkim mezhep olması için gösterilen gayret anlamına geliyordu. Bir devlet politikası olarak sürdürülen bu çaba hem halifelikler hem emirlikler döneminde devam ettirilmiştir. Bu bakımdan devletin bu savunmacı yaklaşımı, diğer mezheplere karşı müsamahasız ve refleksif bir tavrı gerektiriyordu.

Ülkedeki iç karışıklıkların sebebiyet verdiği Fitnetü'l-Kübrâ döneminde meydana gelen olayların sonucunda, Endülüs'ün merkezi idaresi kaybolmuş, merkezden kopuk olan mahallî idarelerin bağımsızlaşma süreci hızlanmış, Hristiyan krallıklar ülkedeki boşluğu fırsat bilerek müdahalelere cesaretlenmiş, hilafet kurumu tesirini yitirmişti. Nihayetinde, hilafetin ilgâsı ve Emevî hanedanının sürülmesiyle Endülüs Emevî Devleti son bulmuş ve böylece Mülûku't-Tavâif dönemi başlamıştı.¹⁹

Tüm bu siyasi ve toplumsal karışıklıklara rağmen edebiyat, kültür ve ilim sahasında olumlu gelişmeler yaşanmaktaydı. İbn Abdürabbih, İbn Hânî el-İlbirî, İbn Hazm'ın samimi arkadaşlarından olan Ebû Âmir İbn Şüheyd gibi şair ve edipler bu dönemlerde yetişmiştir. Tarih sahasında İbnü'l-Farâdî ve İbn Hayyân gibi önemli tarihçiler; Mesleme el-Macrîtî, ez-Zerkâlî gibi matematik ve astronomi bilginleri bu dönemde ortaya çıkmıştı.²⁰

İşte tüm bu gelişmelerin İbn Hazm'ın yetişmesinde tesiri olduğu açıktır. O, Müslümanların diğer etnik unsurlara kıyasla çoğunlukta ve hâkim durumda olduğu, refahın olduğu bir dönemde doğmuş, fitne olarak adlandırdığı²¹ zorlu dönemlere ve ülkenin parçalanmasına şahit olmuş, kötü gidişata sebebiyet veren idarecilere karşı eleştirilerini dile getirmiş, çözüm yolları aramıştır. Bununla birlikte babasının vezirliği dolayısıyla siyasi çevreyle yakın bir ilişkide olmuş, kendisi de IV. Abdurrahman, V. Abdurrahman ve III. Hişam'a vezirlik hizmetlerinde bulunmuştur. Emevi hilafetinin son bulması ve hanedanının sürülmesi, onun da siyasetten uzaklaşmasına sebep

¹⁸ Özdemir, "İbn Hazm'ın Yaşadığı Endülüs", 33-34.

¹⁹ Özdemir, "İbn Hazm'ın Yaşadığı Endülüs", 43.

²⁰ Özdemir, "İbn Hazm'ın Yaşadığı Endülüs", 50-55.

²¹ İbn Hazm, *Güvercin Gerdanlığı*, çev. Mahmut Kanık (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), 246, 256.

olmuştur. İbn Hazm'ın şahit olduğu tüm bu siyasi kargaşalar, toplumsal çöküntüler ve ilmi yaşantısında yaşadığı zorluklar, onun muhataplarına karşı sert üslubunun ve tahammülsüz şeklinde nitelenebilecek yapısının anlaşılmasında bize ipucu verecektir.²²

2. İbn Hazm'ın Hayatı

Tam adı Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm b. Gâlib b. Sâlih b. Halef b. Ma'dan b. Süfyân b. Yezid el-Fârisî'dir.²³ *Tabakâtü'l-Ümem* yazarı Saîd el-Endelûsî'ye mektupla bizzat bildirdiğine göre doğum tarihi hicri 384 senesinin Ramazan ayının son gecesinde (7 Kasım 994) Kurtuba'da doğmuştur.²⁴ Doğum yeri olan Kurtuba'ya nispetle Kurtubî, mezhebine göre Zahirî, yaşadığı coğrafyaya nispetle Endülûsî diye anılır. Ölüm tarihi ise 456/1064 olarak bildirilmektedir. Buna göre 72 yaşında vefat ettiği anlaşılmaktadır.

İbn Hazm'ın milliyetinin ne olduğu ve soyunun İslam'la ne zaman tanıştığı ile ilgili çeşitli görüşler vardır. Genel olarak kaynaklarda soyunun İranlı olduğu geçse de onun Farslar aleyhine bazı yorumlarından hareketle bunu reddedenler de olmuştur. Bunun yanı sıra Dozy ve Peres gibi bazı İspanya tarihçileri ve müsteşrikler onun İspanyol asıllı olduğunu ileri sürmüştür.²⁵

Onun ataları içinde İslamiyet'e giren ilk kişinin, Yezid b. Ebî Süfyân b. Harb'in azatlı kölesi olan Yezid el-Fârisî olduğu söylenir. İbn Hazm'ın dedeleri Endülûs'ün

²² H. Yunus Apaydın, "İbn Hazm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 20 Temmuz 2024).

²³ İbn Hazm'ın hayatı hakkında detaylı bilgi edinmek için bkz: Apaydın, "İbn Hazm"; Muhammed Ebu Zehra, *İbn Hazm*, çev. İbrahim Tüfekçi (İstanbul: Buruc Yayınları, 2021); H. Yunus Apaydın, *İbn Hazm: Zahirilik Düşüncesinin Teorisi: Hayatı-Görüşleri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2020); Ebû Abdullah Muhammed b. Fütuh b. Abdullah Mayurki Ezdi Humeydi, *Cezvetü'l-muktebis fî zikri vülati (fî tarihi ulemai)'l-Endelûs*. (Kahire: ed-Darü'l-Mısriyye, 1966); Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984); Sâ'id ibn Ahmed el-Endelûsî, *Tabakâtü'l-Ümem: Milletlerin Bilim Tarihi: Metin-Çeviri*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014); Roger Arnaldez, "İbn Hazm", *The Encyclopaedia of Islam*, H-IRAM (Leiden: E. J. Brill, 1986).

²⁴ Sâ'id ibn Ahmed el-Endelûsî, *Tabakâtü'l-Ümem*, 194.

²⁵ Apaydın, "İbn Hazm".

batisındaki Leble’de bulunan Mentleşem köyüne yerleşmişlerdir. İbn Hazm ve babası Kurtuba’ya yerleşmiş, burada önemli mevkilere gelmişlerdir.²⁶

Endülüs’ün varlıklılarından olan babası Ahmed b. Said, halife hâciblerinden Mansur lakabıyla ünlenmiş olan ve hilafet yetkilerini kullanan nüfuz sahibi İbn Ebû Âmir’e ve onun oğlu Abdülmelik el-Muzaffer’e vezirlik yapmıştır. Babasının devletin üst kademelerindeki konumuna istinaden İbn Hazm, kültürlü ve aristokrat bir çevrede yetişmiştir. Delikanlılık çağı gelene kadar sadece kadınların yanında bulunmuş, babasının sarayındaki mürebbiyelerin dizinin dibinde yetişmiş, ilk eğitimlerini onlardan almıştır.²⁷

İbn Hazm üzerine çalışmaları bulunan Asin Palacios ve Garcia Gomez’in tespitine göre İbn Hazm’ın bu durumu onun gergin bir yapıya sahip olmasında etkili olmuştur.²⁸

Gençliğine kadar refah içerisinde yaşayan İbn Hazm’ın hayatı, halifelüğün el değiştirmesiyle alt üst olmuştur. Evleri yağmalanmış, yerlerinden edilmiştir. Bu süreçte babasının vefat etmesiyle İbn Hazm’ın hayatı, zorlu bir sürece girmiştir.

2.1. İlmî Hayatı

İbn Hazm’ın hocalarının isimleri, derslerin niteliği gibi eğitim hayatıyla ilgili ayrıntıları, kendi eseri olan *Tavku’l-Hamâme*’den (*Güvercin Gerdanlığı*) alıyoruz. Kendi belirttiğine göre, delikanlılık çağı gelene kadar sadece kadınların yanında bulunmuş, babasının sarayındaki mürebbiyelerin dizinin dibinde yetişmiş, okuma yazma öğrenmiş, onlardan Kur’an’ı öğrenmiş ve çokça şiir ezberlemiştir.²⁹

Kurtuba’da hadis, fıkıh, kelâm dersleri alan İbn Hazm, Ebû Saîd el-Fetâ el-Caferî’nin şiir toplantılarına iştirak etmiştir. Gençlik çağına geldiğinde ilk hocası Ebu’l-Kâsım Abdurrahman b. Ebû Yezid el-Ezdî’den kelam, cedel, hadis dil ve cedel öğrenmiş, bu sırada tanışıp ünsiyet kurduğu Ebû Ali Hüseyin b. Ali el-Fâsî’den istifade etmiştir. Süreç içerisinde zamanının önemli ulemasından fıkıh, hadis, lügat, nahiv,

²⁶ Sâ’id ibn Ahmed el-Endelûsî, *Tabakâtü’l-Ümem*, 192.

²⁷ İbn Hazm, *Güvercin Gerdanlığı*, 151.

²⁸ Arnaldez, “İbn Hazm”, 3/791.

²⁹ İbn Hazm, *Güvercin Gerdanlığı*, 151.

kelam, mantık, edebiyat ve tarih dersleri almıştır. Kültürlü ve varlıklı bir çevrede yetişmesi ona çağının önde gelen alim ve edipleriyle tanışma fırsatı sunmuştur.

İbn Hazm tarih, mantık, edebiyat ve kısmen felsefe alanında iyi bir tahsil görmüştür. Mantık hocası İbnü'l-Kettânî olarak da bilinen Muhammed b. Hasan el-Mezhicî el-Kurtubî el-Kettânî'dir. Ayrıca İbn Kesîr, İbn Hazm'ın tıp alanında eseri bulunduğunu söylemektedir.³⁰

Humeydi'ye göre³¹ öğrencisi olduğu Ebu Ömer Ahmed b. Muhammed b. el-Cesur'un³² yanında Yahya b. Mes'ud b. Vechî'l-Cenne, Ebû Bekir Hümâm b. Ahmed el-Kādî,³³ Muhammed b. Said b. Nebât, Abdullah b. Rebî', Abdullah b. Yusuf, Abdurrahman b. Abdullah b. Hâlid, Yunus b. Abdillâh b. Mugîs el-Kadi,³⁴ Ahmed b. Ömer b. Enes el-Uzrî gibi alimlerden istifade etmiştir. Mes'ûd b. Süleyman b. Müflit ve İbn Abdülber en-Nemerî ile görüşmeleri olmuştur. Kadılığını övdüğü Belensiye (Valencia) kadısı Ebû Abdurrahman b. Abdullah b. Abdurrahman el-Cehhâf el-Meârîfî'den³⁵ istifade etmiştir. Ebu'l-Hıyâr el-Lugavî³⁶ onun hocalarındandır. Ebû Ubeyde Hassân b. Mâlik'ten de dil dersi almıştır.

İbn Hazm Meriye'de (Almeria) ikamet ettiği sırada dinler tarihine meyletmiş, Yahudi çevreleriyle münasebette bulunmuş ve kendisine ileride bir reddiye yazacağı İbn Nağrile³⁷ ile burada tanışmıştır.

İbn Hazm fıkıh tahsiline önce Endülüs'te yaygın mezhep olan Maliki fikhını öğrenerek başlamış, sonra Şâfiî fıkhiyla ilgilenmiş, daha sonra ise Zâhirîlik mezhebini benimsemiştir. Fıkıh öğrenimine bir rivayete göre Ebû Abdullah b. Yahyâ b. Dehhûn'dan İmam Mâlik'in *el-Muvatta* 'ını, bir başka aktarıma göre de İbn Cesur'dan

³⁰ İbn Kesir, *Büyük İslam Tarihi: el Bidaye ve'n-nihaye.*, çev. Mehmet Keskin (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2000), 12/205.

³¹ Humeydi, *Cezvetü'l-muktebis fî zikri vülati (fî tarihi ulemai) 'l-Endelüs.*, 308.

³² İbn Hazm, *Güvercin Gerdanlığı*, 300.

³³ İbn Hazm, *Güvercin Gerdanlığı*, 81.

³⁴ İbn Hazm, *Güvercin Gerdanlığı*, 201.

³⁵ İbn Hazm, *Güvercin Gerdanlığı*, 269.

³⁶ İbn Hazm, *Güvercin Gerdanlığı*, 236.

³⁷ 993-1056 yılları arasında yaşamış Endülüslü Yahudi cemaati lideri, vezir, din âlimi, dil bilimci ve şair. Bkz: Elder Hasanov, "İbn Nağrile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 26 Ağustos 2024).

el-Muvatta ve *el-Müdevvene*'yi okuyarak başlamıştır.³⁸ Fıkıhta uzmanlaşan İbn Hazm, Zahirilik ekolünü bir anlamda yenileyerek bu mezhebin en önde gelen temsilcisi, Muhammed Ebu Zehra'nın ifadesiyle "mutlak müctehid" olmuştur.³⁹

İbn Hazm zihinsel yetkinlik ve dindarlık bakımından övülmekte; İslami ilimlerde derinlik sahibi, dini hükümleri direkt Kur'an'dan ve sünnetten çıkaran, edebiyat ve şiir alanında maharetli, tarih, siyer ve dil alanlarında engin birikime sahip bir ilim adamı olarak nitelenmekte, aynı zamanda hafız ve ilmü'l-hadis ve fıkhu'l-hadis ilmine sahip bir şahıs olarak tavsif edilmektedir.⁴⁰ Pek çok alanda eserler telif etmiş bulunan İbn Hazm'ın, Latince de dahil birçok dili bildiği ileri sürülmüştür.⁴¹ İbn Hazm, Endülüs toplumu içinde ahlaki açıdan ve amel bakımından da seçkin bir kimse olarak tanınmıştır.⁴² İbn Hazm'ı bazı Şii yazarlar, toplumu karıştıran fitneci bir kimse olarak nitelendirmektedir çünkü İbn Hazm el-Fasl'da Muaviye'nin hatalı ve Hz. Ali'nin hilafette hakkı olduğunu ifade etmiş ve fakat Hz. Osman'ın Hz. Ali'den efdal olduğunu belirtmiştir.⁴³ Bununla birlikte koyu bir Emevi taraftarı olması da bunda belirleyici etken olabilir.⁴⁴ Ayrıca onun, hilafetin Hz. Ebubekir'e nas yoluyla verildiğini savunmasının⁴⁵ da Şia'nın aleyhteki tavrını etkilediği muhakkaktır.

İbn Hazm'dan rivayette bulunan isimler arasında oğlu Ebu Rafi' el-Fazl, Ebu Abdullah Muhammed b. Fütuh el-Humeydî ve Ebu Bekir İbnü'l-Arabi'nin babası sayılabilir.⁴⁶

İbn Hazm, dönemindeki kimselerle pek çok alanda ilmi tartışmalarda bulunmuş, bu tartışmalara genelde isim vermeden el-İhkâm'da işaret etmiştir. Fıkıh usulünde Ebu'l-Velîd el-Bâcî ile, kıraat konusunda da Mekkî b. Ebû Tâlib ile tartışmış,

³⁸ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b Abdillâh Hamevî Bağdâdî Rûmî Yakut Hamevi, *Mu'cemü'l-üdeba* (Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi) (Erişim 16 Temmuz 2024), 241-242.

³⁹ Ebu Zehra, *İbn Hazm*, 228.

⁴⁰ Carl Brockelmann, "İbn Hazm", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB, 1978); A. G. Chejne, *Ibn Hazm* (Chicago: Kazi Publications, 1982), 1.

⁴¹ Latince bildiği iddiasını destekleyen bazı ifadeleri için bkz: Ebû Muhammed b Ali b Ahmed b Saîd ez-Zahiri İbn Hazm, *Et-Takrîb li-Haddi'l-Mantık = Mantık ve Dinî İlimler*, çev. İbrahim Çapak - Yusuf Arıkaner (İstanbul: Yazma Eserler Kurumu, 2018), 64, 140, 144.

⁴² Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ.*, 18/186.

⁴³ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 3/342.

⁴⁴ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 3/392.

⁴⁵ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 3/216.

⁴⁶ Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ.*, 18/186.

kendisinin ifadesine göre tartışmalarında Müslümanlara karşı nassa, gayrimüslimlere karşı aklî burhana başvurmuştur. İbn Hazm'ın eleştirilerinden, kendisinden önceki ilim adamları da nasibini almıştır. O bu hususta “Selefimizi severiz, ama bizim için hakikat onlardan daha değerli ve daha üstündür”⁴⁷ diyerek bunu ilmin gereği saymıştır.

Onun Zahiri Mezhebini sistematik hale getirmesi, mezhebin asıl kurucusu olan Davud ez-Zahirî'ye rağmen en önemli temsilcisi ve imamı haline getirmiştir.⁴⁸

2.2. İbn Hazm'ın Siyasetle İlişkisi

Endülüs'ün sayılı zenginlerinden olan babası Ahmed b. Saîd, Mansur olarak bilinen İbn Ebu Âmir'e ve ardından oğlu Abdülmelik el-Muzaffer'e vezirlik yapmıştır. Babasının devletin yüksek kademelerindeki rolüne istinaden İbn Hazm, kültürlü ve aristokrat bir çevrede yetişmiştir. Fakat daha sonraları Muzaffer'in ölümüyle başlayan taht kavgaları ve bunun doğurduğu kargaşa ortamından o ve ailesi de etkilenmiş, sıkıntılı zamanlar geçirmişlerdir. Kurtuba o vakitlerde Emevi halifeliğini yeniden diriltmeyi isteyen siyasetin merkezi konumundaydı. İbn Hazm'ın koyu bir Emevi taraftarı olduğunu da dikkate aldığımızda onun bu faaliyetlerle ilişkisi olduğunu söyleyebiliriz.

Bu kargaşa ortamına rağmen Kurtuba'da kalmaya devam eden İbn Hazm, Berberîlerin yönetimi zapt etmeleri ve evlerini talan etmeleri ile Meriye'ye (Almeira) göçtü. Emevi taraftarlığı dolayısıyla Meriye valisi tarafından tutuklanıp, birkaç ay sonra 407/1606'da Aznalcazar'a sürüldü. Daha sonra Valencia'ya giderek orada iktidarı ele geçiren Abdurrahman el-Murtezâ'yı desteklemesi, ona mükâfat olarak vezirlik görevi getirdi. Ancak Murteza'nın öldürülmesiyle tekrar hapse atıldı. Kasım b. Hammud'un halifeliği döneminde Kurtuba'ya dönüş yaptı. En son, Berberîlerin Kasım b. Hammud'a ayaklanmaları üzerine Javite'ye yerleşen İbn Hazm'ın artık siyasetten ciddi manada el etek çektiği ve daha ziyade telif çalışmalarına ağırlık verdiği görülmektedir.

⁴⁷ İbn Hazm, *Et-Takrîb li-Haddi'l-Mantık* = *Mantık ve Dinî İlimler*, 380.

⁴⁸ Ebu Zehra, *İbn Hazm*, 228.

Eser telifi ve ilimle iştigal ettiği sonraki süreçte Vali Ahmed b. Reşîk'in davetiyle Majorka adasına geçti ve burada, Endülüs'te Malikilerin egemenliğinden dolayı ifade edemediği görüşlerini özgürce beyan etme imkânı buldu; Mâlikî-Eş'arî alimlerinden Ebü'l-Velîd el-Bâcî ile olan tartışmasını 439 (1047) yılında burada yaptı. Ertesi sene Mayorka'dan ayrılarak Sevilla'ya geçen İbn Hazm, dilinin keskinliği ve tenkitçi yapısı sebebiyle ilim çevresi tarafından dışlanmış, halife kendisine karşı kışkırtılmıştı. Hükümdar Abbâd b. Muhammed'in İbn Hazm'ın eserlerini şehrin ortasında yaktırması üzerine onu eleştiren Naktü'l-arûs isimli eserini yazdı. Daha sonra İbn Hazm, kendi yurdu olan Leble'ye (Niebla) dönmüş ve vefatına değin orada sakin bir hayat yaşamıştır. Sâid el-Endelûsî, İbn Hazm'ın oğlu tarafından yazılmış bir nottan hareketle onun 456 yılı Şâban ayının sonunda (Ağustos 1064) vefat ettiğini belirtmektedir.⁴⁹

2.3. Mezhepler Tarihindeki Yeri ve Üslubu

İbn Hazm'ı diğer mezhepler tarihçilerinden ve genel anlamda diğer alanlardaki bilginlerden ayıran en önemli yönü, tenkitçi bir mizacı olmasıdır. Muhataplarını eleştirirken kullandığı dilinin keskinliği, kışkırtıcı ve sert üslubu öne çıkmaktadır.⁵⁰ Bu sebeple onun için “*İbn Hazm'ın kalemi Haccac'ın kılıcı gibi keskindir*”⁵¹ minvalinde söz söylenegelmiştir. Tenkit ettiği kimselere karşı sözlerinde ileri gittiği, bazen hakaretamiz ve sert ifadeler kullandığı görülür. Halkın hürmet beslediği İmam Eş'arî, Ebu Hanîfe ve İmam Malik gibi meşhur isimleri dahi hakaret ve istihza ile eleştirdiği olmuştur. Bununla birlikte gerektiği yerde karşısındaki kişinin hakkını teslim etme gayreti içindedir.⁵²

Onun bu polemikçi ve tartışmacı kişiliği, giderek birçok alimin kendisinden ve eserlerinden uzaklaşmasına ve kendisine düşmanlık beslemelerine yol açmıştır. Bu düşmanlıklar ve aleyhinde yapılan kampanyalar onu hükümdarın nazarında istenmeyen kişi konumuna düşürmüştü ve yaşadığı yerden sürülmesine sebep olmuştur.

⁴⁹ Sâ'id ibn Ahmed el-Endelûsî, *Tabakâtü'l-Ümem*, 194.

⁵⁰ Muhammad Abu Laila, *In pursuit of virtue the moral theology and psychology of Ibn Hazm al-Andalusi*. (London: Ta-Ha Publishers, 1998), 26.

⁵¹ Brockelmann, “İbn Hazm”.

⁵² Brockelmann, “İbn Hazm”.

Kitapları İşbiliye’de halkın önünde yakıldıktan sonra atalarının köyü olan Mentleşem’da (Manta Lişam) çekilmiş olduğu köşede eğitim ve telifle devam etmiştir.⁵³

Onun hakkında olumsuz sözler söylenmesine ve yaşadığı çağda birçok zorlukla karşılaşmış olmasına rağmen, Endülüs’te yetişmiş en ünlü ve önde gelen bilginlerden olduğu çokça dile getirilmiştir. Öğrencisi Said el-Endelüsî onun felsefî ilimler içerisinde mantıkla en çok ilgilenen fakih olduğunu belirtir. Ayrıca onun dini ilimlerde ilerlediğini ve Endülüs’te kendisinden öncekilerden daha yüksek bir seviyede olduğunu, bu alanlarda çokça eser telif ettiğini ifade eder. Yine onun nahiv ve dili iyi bildiğini, şiirde ve hitabet sanatında usta olduğunu aktarır.⁵⁴

O ayrıca Endülüs gibi dönemin kozmopolit sayılabilecek bir havzasında yetişmiş, Doğu-Batı İslam düşüncelerinin temas ettiği noktada ilim tahsil etmiştir. Yahudilik ve Hristiyanlık gibi dinlerle münasebet kurarak onları yakından tanımıştır. Onun İslam dışı dinler ve İslam mezhepleri hakkında *el-Fasl* gibi bir eser ortaya koyması, onu Endülüs’ün en ileri gelen dinler ve mezhepler tarihçisi yapmaya yetmiştir. Kanaate göre *el-Fasl*, dinler tarihi alanında benzeri daha önce ortaya konulmamış bir eserdir.⁵⁵

Humeydî onun hafız, hadis ve fıkıh alimi, Kitap’tan ve sünnetten hüküm çıkarabilen, pek çok ilimde mütehassıs, ilmiyle âmil, siyasi mevkilerine rağmen dünyada zahit olduğunu belirtmiş; zekâsı, hafızası ve dindarlığı ile de birleştiğinde kimsede bunların bir arada bulunmadığını ifade etmiştir.⁵⁶ Edebiyat ve şiirdeki yeteneğini öven Humeydî, onun gibi doğaçlama şiir okuyabilen kimseyi görmediğini aktarmıştır.

⁵³ Brockelmann, “İbn Hazm”.

⁵⁴ Sâ’id ibn Ahmed el-Endelüsî, *Tabakâtü l-Ümem*, 192-194.

⁵⁵ Abdülkâdir Mahmûd, “‘el-Fasl fi l-Milel ve l-Ehvâ’ ve n-Nihal’”, *Türâsü l-İnsâniyye* 7 (1971), 542-561.

⁵⁶ Ebû Abdullah Muhammed b Fütuh b Abdullah Mayurki Ezdi Humeydi, *Cezvetü l-muktebis fi zikri vülati (fi tarihi ulemai) l-Endelüs* (Kahire / Beyrut: Dârü l-Kitabi l-Mısri / Darü l-Kitabi l-Lübnani, 1989), 2/389-391.

3. İbn Hazm'ın Eserleri

İbn Hazm, çokça eser telif etmesiyle bilinir. Onun oğlu olan Ebu Rafi' Fazl b. Ali'ye göre, babasının fıkıh ve fıkıh usulü, hadis, tarih, mezhepler ve dinler tarihi, nesep, edebiyat alanlarında ve muhaliflere reddiye olarak kaleme aldığı eserlerinin toplamı 80.000 varaktan müteşekkil 400 cilt kitaptı.⁵⁷ İbn Hazm'ın çeşitli dallara ait belli başlı eserlerine kısaca değinelim.

Fıkıh ve fıkıh usulü alanında eserlerine bakıldığında, *el-Muhallâ* adlı eser, Zahirilik fıkıhına ilişkin bugün elimizde bulunan en önemli eserdir. Kendisine ait olan *el-Mücellâ*'nın şerhidir. Eserde sadece Zahiri düşüncesi değil, diğer mezheplerin ve önde gelen alimlerin görüşleri yer almaktadır. Bu eseri tamamlayamadan vefat etmiş, oğlu Ebu Rafi el-Fazl bazı ikmal çalışmaları yapmıştır.⁵⁸ Genel olarak fıkıh usulüne dair olan bir diğer eseri *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, Zahirilik düşüncesi ve literal anlamcılığın anlama ve içtihat metodolojisine dair günümüze ulaşan ilk sistematik kitap olarak bilinmektedir. İbn Hazm, *el-İhkâm*'da aynı zamanda kendi dönemine gelinceye değin ortaya çıkmış olan diğer usulî yaklaşım ve görüşleri tenkit etmeyi de hedeflemiştir.⁵⁹ Muhtasar bir fıkıh usulü kitabı olan *en-Nüzbetü'l-kâfiye fî usûli ahkâmi'd-din*, onun *el-İhkâm* adlı eserinin özeti mahiyetindedir. Bir diğer eseri olan *Merâtibu'l-icmâ*, üzerinde icmâ gerçekleşen fıkıh ve kelam konularının derlendiği bir eserdir. *Mûlahhasu ibtâli'l-kıyâs ve'r-re'y ve'l-istihsân ve't-taklîd ve't-ta'li* adlı eser, İbn Hazm'ın kıyas, istihsan, rey ve taklidin dinden olmadığını göstermek üzere kaleme aldığı küçük hacimli eseridir.⁶⁰

- *El-Hisâlü'l-câmia li-muhassali şerâii'l-İslam*: Furu-ı fıkha dair iki ciltlik eserdir. Müellif bu eseri yazdıktan sonra kendi ifadesine göre İslam coğrafyasında kendi devrine kadar geçen 440 küsur yıllık süre boyunca Kur'an, sünnet ve icmâa

⁵⁷ Ebü'l-Kâsım Halef b Abdülmelik b Mesud İbn Beşküval, *es-Sıla = Kitabü's-Sıla fî tarihi e'immeti'l-Endelüs*. (Kahire : ed-Darü'l-Mısriyye, 1966), 416; Sâ'id ibn Ahmed el-Endelûsî, *Tabakâtü'l-Ümem*, 194.

⁵⁸ H. Yunus Apaydın, "el-Muhallâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 27 Mayıs 2024).

⁵⁹ H. Yunus Apaydın, "el-İhkâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 27 Mayıs 2024).

⁶⁰ Apaydın, *İbn Hazm*, 2020, 26.

ilişkin aktarılan her şeyi toplamak amacıyla *el-İsâl ilâ fehmi Kitâbi'l-Hisâl* adlı çalışmasını telif etmiştir.⁶¹

İbn Hazm'ın dinler ve mezhepler tarihine dair olan *el-Fasl fî 'l-milel ve 'l-ehvâ ve 'n-nihal* adlı eseri, araştırmamızın temel kaynağıdır. Bu eser ile ilgili bazı bilgilere tezimizin farklı bölümlerinde değindik. Aristo'nun mantıkla ilgili açıklaması mahiyetin olan *et-Takrîb fî haddi'l-mantık* adlı eser, mantık ilminin önemini vurgulamak, mantık ve felsefe ile ilgili yanlış anlayışların önüne geçmek maksadıyla kaleme alınmıştır. Bu da müellifin en önemli eserleri arasındadır. Kelama dair muhtelif konuları ele alan eserinin adı *el-Usûl ve 'l-furû*'dur. *el-Ahlak ve 's-siyer fî müdâvâti 'n-nüfûs* ise müellifin genel olarak ahlak ve nefis terbiyesi üzerine yazdığı eserdir.⁶²

Onun tarih ve biyografi alanında da eserleri mevcuttur. Örneğin *Cemberetü ensâbi'l-Arab*, Arapların Adnan, Kahtan ve Huzaa kollarının nesep silsilesine dair olan eserdir. Ensab kitaplarının içerisinde en kapsamlısıdır ve kendisinden sonra yazılmış eserlere kaynaklık etmiştir. Yine *Cevâmi'u's-sîre* adlı eseri, İbn İshak'ın es-Sire'sinden istifadeyle yazılmış özet bir eserdir. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) veda hutbesinin açıklaması mahiyetinde olan eseri *Hüccetü'l-vedâ*'dır. Yine onun *Hulâsa fî usûli'l-İslam ve tarihîhi* adlı eseri de mevcuttur.⁶³

Dilimize “*Güvercin Gerdanlığı*” olarak çevrilen *Tavku'l-hamâme fî 'l-ülfeti ve 'l-üllâf*, aşk ve aşıklar konusunda nazım ve nesir özelliği taşıyan bir eserdir. Edebiyat alanındaki bu eser, müellifin çokça bilinen ve baskısı yapılan bir eseridir.⁶⁴

4. Tercih Ettiği Mezhebi: Zahirilik

Bir mezhepler tarihçisinin mensubu olduğu mezhebin, onun düşünce yapısına ve mezhepler tarihçiliğine birtakım etkilerinin olacağı şüphesizdir. Endülüs coğrafyasının genelinde hâkim olan Malikilikten farklı olarak İbn Hazm'ın Zahiriliği tercih etmesi, hatta görüşlerini geliştirip yayılmasına katkı sağlaması, onun düşünce tarzının ve tutumunun güzel bir örneğidir.

⁶¹ Apaydın, “İbn Hazm”.

⁶² Apaydın, “İbn Hazm”.

⁶³ Apaydın, “İbn Hazm”.

⁶⁴ Apaydın, “İbn Hazm”.

Kaynak olarak sadece Kur'an ve kabul ederek *re 'yi* ve *kıyası* reddeden, hukukun kaynağı olarak da Kur'an ve sünnetin literal anlamı ve sahabenin icmâ ile sınırlı tutan⁶⁵ Davud ez-Zahiri'nin kurucusu olduğu Zahirilik ekolü, özellikle Doğu bölgelerde hicri 4. yüzyılda kısmen yaygınlaşma temayülü göstermiştir. Beşinci yüzyıla gelindiğinde ise popüleritesini kaybeden Zahirilik, düşünceleri benzerlik taşıyan Hanbelilik içinde erimeye başlamıştır. Doğu'daki bu sönüşün aksine, Batı İslam dünyasında beşinci yüzyılda Zahiriliğin yeniden doğuşunu ve yükselişini görmekteyiz. Bu noktada deyim yerindeyse Zahiriliğin yeniden dirilmesini sağlayan ve mezhebi sistemleştirerek mezhebin ikinci kurucusu olarak anılmaya başlanan isim İbn Hazm olmuştur.⁶⁶

Fıkıh ve kelam alanında temel eserler ortaya koyarak Zahiriliğin sistemleşmesi ve ekol haline gelmesini mümkün hale getiren literatürel katkıyı gerçekleştiren İbn Hazm, Zahiriliğin hukuki ve teolojik altyapısını Endülüs'te ihya etmiştir. Bununla birlikte, mezhebin Endülüs'te önem kazanması ve siyasal anlamda güçlü bir desteğe kavuşması İbn Hazm'dan bir asır sonra gerçekleşmiştir.⁶⁷

Ne var ki, Zahiriliğin bu yükselişi uzun ömürlü olmamıştır. Doğu'da Hanbelilik içinde kaybolan Zahirilik, Batı'da İbn Hazm ile yaşadığı sıçramayı uzun süre koruyamamış, tarih sahnesinden silinmenin önüne geçememiştir. Muvahhidlerin destek ve himayesiyle ivme kazanan Zahirilik, bu otoritenin kalkmasıyla bir anda zayıflamıştır. Bununla birlikte İbn Haldun'un tespit ettiği gibi Zahiriliğin öncülerinin bulunmaması ve üstat-talebe ilişkisiyle sürdürülememesi gibi sebepler, bu zayıflamada önemli etkenlerdir. Zira bir fıkhi düşüncenin varlığını idame ettirmesi, o düşüncenin hoca-talebe ekseninde bilgi üretimi ve eğitimini mümkün kılan bir gelenek içinde gelişim sürdürmesine bağlıdır.⁶⁸

⁶⁵ H. Yunus Apaydın, "Zâhiriyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 20 Temmuz 2024).

⁶⁶ Muharrem Kılıç, "İbn Hazm ve Zahirilik", ed. Süleyman Sayar - Muhammet Tarakçı (İbn Hazm: Uluslararası Katılımlı İbn Hazm Sempozyumu, 26-28 Ekim 2007, İstanbul: Ensar, 2010), 345-366.

⁶⁷ Kılıç, "İbn Hazm".

⁶⁸ Kılıç, "İbn Hazm".

İKİNCİ BÖLÜM

MÜRCİE

1. Mürcie Kavramının Anlamları

Bir mezhep ismi olarak “Mürcie” kavramı, mezhepler tarihinde etimolojik anlamda en çok tartışılan kavramlardan biridir.¹ Mürcie isminin kökeni hakkında iki ihtimal üzerinde durulur. Bunlardan ilki ve yaygın olanı, “erteleme, tehir etme, sonraya bırakma” anlamına gelen “رجا” (re-ce-e) kökünden türemiş olan “ircâ” kelimesinden gelme ihtimalidir. Buna göre Mürcie için “erteleyenler”, “geciktirenler” gibi bir anlam çıkmaktadır.²

Bir diğer görüş ise “ümit etme, beklenti içinde olma” anlamındaki “رجا” (recâ) kökünden türemiş olduğudur. Burada ise Mürcie kavramı ile “ümit verenler” anlamında bir topluluğa işaret edilmektedir.

İrcânın “tehir, erteleme, sonraya bırakma” manasına geldiği konusunda Maturidî, dilcilerin fikir birliğine vardığını belirtir.³ Bağdadî de benzer şekilde “irca”nın “geciktirme, erteleme” manalarını esas kabul ederek Mürcie’nin amelleri imandan sonraya geciktirdikleri, tehir ettikleri için bu isimle anıldıklarını ifade etmiştir.⁴

Şehristanî hem “ertelemek” anlamındaki “ircâ”nın hem de “ümit vermek” anlamındaki “reca”nın makbul olduğunu belirtir ancak ilkinin daha sahih olduğu görüşündedir.⁵

¹ Sönmez Kutlu, *Mürcie ve Horasan-Maveraünnehir’de yayılışı*. (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora, 1994) ((TDV İslâm Araştırmaları Merkezi)), 29.

² Kutlu, *Mürcie ve Horasan*, 32; Sönmez Kutlu, “Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları”, *Hitit Üniversitesi (Gazi Üniversitesi) Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* I/1 (Ocak 2002), 168-210.

³ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd: Açıklamalı Tercüme*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2020), 726.

⁴ Abdülkâhîr el-Bağdadi, *el-Fark beyne’l-firâk: Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fırlı (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991), 21,148,152.

⁵ Ebû’l-Feth Taceddin Muhammed b Abdülkerim Şehristani, *Dinler ve Mezhepler Tarihi: “el-Milel ve’n-Nihal”*, çev. Muharrem Tan (Yeni Akademi Yayınları, 2006), 126.

Terim anlamına bakılacak olursa Mürcie, yazardan yazara, mezhepten mezhebe, farklı zamanlarda farklı şekillerde tanımlanmıştır. Mürcie hakkında önemli çalışmaları bulunan Sönmez Kutlu'nun tespit ettiği 21 farklı anlam mevcuttur. Şia'nın, Mu'tezile'nin, Haricilerin, Ehl-i Hadis'in, Eş'arîlerin, Ebu Hanîfe'nin, Maturidi'nin ve bazı batılı araştırmacıların birbirinden farklı tanımları mevcuttur. Kimi kaynakta Mürcie “Hz. Ali ve Osman'ın durumlarını tehir eden ve onların iman ve küfürlerine şahitlik etmeyen kimselerdir.”⁶ Kimisine göre ise “İmanın amelsiz söz veya sadece söz olduğunu söyleyenler kimselerdir.”⁷ Mürcie ile ilgili yapılan tanımlamaların ortak noktalarına bakıldığında ön plana çıkan temel kaideler neticesinde Kutlu'ya göre bir mezhebin ismi olarak Mürcie en genel tabirle şöyle tanımlanmaktadır: “*Mürcie, Hz. Osman ve Hz. Ali başta olmak üzere bütün büyük günah işleyenlerin durumlarını Allah'a bırakarak, onların cennetlik veya cehennemlik oldukları konusunda hiçbir fikir ortaya koymayan kimseler ve topluluklara verilen müşterek bir isimdir.*”⁸

İrcâ hakkında görüşünü ifade eden Ebu Hanîfe, ircânın aslının meleklerden geldiğini belirtmiştir. Allah'ın meleklerle eşyayı göstermesi ve meleklerden bunların isimlerini söylemelerini istemesi üzerine melekler, hata etmekten ve bilgisiz söz söylemekten çekinmiş ve duraksamışlar, ayette geçtiği üzere “*Seni tenzih ederiz, senin öğrettiğinden başka bir bilginiz yoktur*”⁹ demişlerdir. Ebû Hanîfe meleklerin bu fiilini ircânın aslı olarak değerlendirmiştir.¹⁰

2. Mürcî Düşüncenin Ortaya Çıkışı

Mürcie'nin bir mezhep olmasının zeminini hazırlayan etkenlere baktığımızda ilk nüvelerinin Hz. Osman'ın halifeliği döneminde atıldığını söylemek mümkündür. Zira bu dönemde Hz. Osman'ın idaresi ve valileri hakkında dedikodular artmış ve yayılan fitne Hz. Osman'ın şehit edilmesine sebebiyet vermişti. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) vefatından yaklaşık 25 yıl sonra gerçekleşen bu hadiseyle birlikte, İslam topraklarında

⁶ Ebû Mansûr Muhammed b Muhammed b Mahmûd Mâtürîdî Semerkandî Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid*. (İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1979), 318.

⁷ Ebû Abdullah Ahmed b Muhammed eş-Şeybani Ahmed b Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü's-sünne*. (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985), 81, 113.

⁸ Kutlu, *Mürcie ve Horasan*, 41.

⁹ Bakara 2/32

¹⁰ Ebu Hanîfe, “el-Âlim ve'l-Müteallim”, çev. Mustafa Öz, *İmam-ı A'zamın Beş Eseri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017), 22.

ilk fitneler cereyan etmiştir. Mürcie'nin kökenleri ve esasında ilk "ircâ" bu ilk fitne karşısında "*Hz. Osman ve Ali'nin durumlarının Allah'a bırakılarak cennetlik veya cehennemlik olduklarına şهادette bulunulmaması*".¹¹ şeklindeki tarafsız tutumu benimseyenlerde ve bu hadiselerle karşı geliştirilen tavırlarda görülmektedir. Bu tutumu sergileyenler, hicri 60'lı yıllara kadar Mürcî olarak isimlendirilmiş değillerdi. Çünkü bu tarafsız tutumu benimsemek henüz siyasi bir tavrın parçası değildi. İlk fitneler her ne kadar Mürcie'nin veya ilk ircâ hareketlerinin başlangıcına referans olsa da pratikte adı konulmuş bir harekete dönüşmüş değildi.¹²

İslam topraklarındaki karışıklık ve yayılan fitne, itikadi tartışmalara yol açtı. Bu tartışmaların başında, 'büyük günah işleyeninin durumu' geliyordu zira Cemel ve Sıffin Savaşlarında iki taraftan da birçok Müslüman, yine bir Müslüman tarafından öldürülmüştü. Ölenin ve öldürülenin Müslüman olmaları sebebiyle bunların ahiretteki durumunun ne olacağı hususu gündeme gelmişti.

Başlangıçta Hz. Osman ve Hz. Ali'nin durumları ile ilgili kararın Allah'a bırakılması şeklide uygulanmış olan ircâ, daha sonra Cemel ve Sıffin'e katılmış olan, ölen ve öldürülen kimseler için de tatbik edildi. Daha önce tarafsız tutum sergileyenler, bu savaşlardaki büyük günah sahibi iki tarafın da Allah'a iman ettiğini, bu yüzden onlar hakkındaki hükmün Allah'a bırakılması gerektiğini savundular.¹³

Hicri 60'lı yıllara gelindiğinde, Yezid b. Muaviye ile birlikte iç karışıklıklar yeniden alevlenince, öncesinde basit bir şekilde var olan ircâ fikrinin itikadi yönü önem kazandı ve bütün büyük günah işleyenlerin durumları konusunda tatbik edilmeye başlandı. Bu yıllardan itibaren Mürcie, Hz. Osman ve Hz. Ali'yi de içine alacak şekilde, Cemel ve Sıffin'e katılan ve kebîre (büyük günah) sahibi olanları, onların görünürdeki imanları sebebiyle tekfir etmeyerek Allah'a ircâ eden ve ahiretteki durumları konusunda fikir belirtmeyen kimseleri tanımlamak için kullanılmaya başlandı. Bu durum fitne hadiselerine karışmaktan geri duran tarafsızlara itikadi ve

¹¹ Kutlu, "Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", 8.

¹² Givony, *Murji'a and The Theological School of Abū Ḥanīfa*, 15-16.

¹³ Kutlu, "Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", 179.

siyasi bir alan açtı ve bu kimseler, bir mezhep olarak konumlandırıldı. Mürcie ismini ilk defa kullanan Nâfi b. El-Ezrak'tır (ö. 65/685).¹⁴

İrcâyı benimsemek, bir başka ifadeyle, büyük günahın imana etki etmediği ve dolayısıyla amelin imandan sayılmayacağı manasına geliyordu. Yezid döneminde başlayan lanetleme ve benzeri faaliyetler karşısında Hz. Ali ve Hz. Osman'ın durumunu Allah'a havale etmek, politik bir tavır anlamı taşıyordu. Bu tavrı benimseyenler, artık hem siyasi hem itikadi tarafı bulunan irca fikrini savunmak için dini ve akli temellerle açıklamaya çalıştılar. Bu anlamda kaleme alınan ve elimize ulaşabilmiş ilk eser, hicri 75 ile 80 yılları arasında yazılmış olması muhtemel Hasan b. Muhammed'in *Kitabu'l-İrca*'sıdır.¹⁵ Mürcie'den ilk kez bahseden eser ise, hicri 70'li yılların başında yazıldığı tahmin edilen, Salim b. Zekvan'ın Mürcie'yi çürütmek için kaleme aldığı *es-Sire*'sidir.¹⁶ Bu eserlerin tarihlendirmelerinden yola çıkarak Mürcie'nin varlığının bu tarihlerden daha eskiye dayandığı anlaşılmaktadır.

Genel kabule göre Mürcie'nin başlangıcı bir şahsa nispetle değil, ilk Mürcî fikirlerin toplumun belli bir kesimi tarafından siyasi bir tavır olarak benimsendiği dönemle ilişkilendirilmektedir.

Mürcie üzerine araştırmaları bulunan Alman müsteşrik Madelung'a göre Mürcie'nin savunduğu asıl ilke, Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'in hilafet sıralamasının ve idaresinin tartışma olmaksızın ve koşulsuz kabulü, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin durumlarıyla alakalı hükmün ise Allah'a bırakılmasıydı. Bilhassa Basra ve Kûfe'de yayılmış bulunan ilk Mürcie, Gulat-ı Şia ve Haricilerin veya aşırı Osman taraftarlarınca ilk dört halifeden herhangi birine yöneltilen suçlamaları reddederek ümmetin birliğini sağlamak istiyordu.¹⁷

¹⁴ Kutlu, *Mürcie ve Horasan*, 172.

¹⁵ Sönmez Kutlu, "İlk Mürcî Metinler ve Kitâbü'l-İrcâ", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXXVII (1997), 317-331.

¹⁶ Salim b. Zekvan, *es-Sire: bir Harici / İbadi klasiği*, çev. Harun Yıldız (Ankara: Ankara Okulu, 2016); Sönmez Kutlu, "Salim b. Zekvan'ın Sîre Adlı Eserindeki Mürcie ile İlgili Kısımın Tercümesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXXV (1996), 467-475.

¹⁷ Von Wilfred Madelung, *The Early Murji'a Khurasan and Transoxania and the Spread of Hanafism*, "Horasan ve Maverâünnehir'de İlk Mürcie ve Hanefiliğin Yayılışı", çev. Sönmez Kutlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXXIII (1992), 239-247.

Büyük günah işleyenin durumu hakkındaki hükmün ahirete bırakılmasının Watt'a göre amelî ve siyasi tesirleri olmuştur. Ameli tesirine göre alelade günahlara “cemaat”ten kovulmaksızın tayin edilen ceza verilmelidir. Siyasi bakımdan tesiri ise bir Emevi idarecisi, bazı Müslümanların günah saydığı fiilleri yapmalarından dolayı “cemaat”ten dışlanmazlar. Bu şekilde cezası tayin edilmiş cürümler, açık cürüm değildir. Buna göre Emevilere karşı yapılan isyan meşru bir isyan olmaktan çıkmaktadır. Buradan yola çıkarak denilebilir ki her açıdan olmasa da dini sahada Emevîleri destekleyen ilk fırka Mürcie'dir.¹⁸

3. Mürcie'nin Tarihi Seyri ve Önemi

Medine ve Mekke'de neşet etmiş Mürcî fikirler, İslam toplumu içerisinde büyük destek görmüş, zamanla Basra, Kûfe, Şam, Bağdat, Mısır, Kayrahan gibi önemli İslam merkezlerinde de yaygınlaşmıştır. Ancak Mürcie'nin en büyük etki ve benimsenme alanı Horasan ve Maveraünnehir bölgesi olmuştur. Bu bölgelerde, pek çok Arap olmayan Müslüman tarafından kabul edilmiş ve yayılmıştır. Bazı eserlerin Mürcî fırkalar bahislerinde Irak Mürciesi, Şam Mürciesi, Horasan Mürciesi gibi tasniflere yer verilmeye başlanmıştır.¹⁹ Hasan b. Muhammed'in *Kitabu'l-İrcâ*'sı da Mürcie fikirlerinin yayılmasında etkili olmuştur.²⁰

Mürcie'nin başlangıçta iktidar mücadelesi olmadığından Emeviler onlara mâni olmamış ve onları devlet içerisinde muhtelif vazifelere getirmekten kaçınmamıştır. Siyasi olaylara müdahil olmak istemeyen ve kendilerini ilme adayan Mürcie mensupları, daha ziyade Horasan ve Maveraünnehir'deki fetih hareketlerine katılmışlar ve bu bölgelerde kadılık ve imamlık yapmışlardır. Bu süreç Kûfe ve Basra'daki mevalinin gözünde Mürcie'nin popülerliğini artırmış, birçok kesim tarafından benimsenmesini sağlamıştır.²¹

¹⁸ W. Montgomery Watt, *Islamic Surveys I: Islamic Philosophy and Theology - İslam'ı Tetkikler İslam Felsefesi ve Kelamı*, çev. Süleyman Ateş (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1968), 39.

¹⁹ Bkz: Ahmet Çevik, *Ebu Hatim Er-Razi'nin Kitabı'z-Zine Fi'l-Kelimâti'l-İslâmiyye Adlı Eserinin Tercüme ve Tahlili* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2019), 23.

²⁰ Kutlu, “Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları”, 181.

²¹ Kutlu, “Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları”, 181.

Bununla birlikte Mürcie'nin Emevi desteği koşulsuz ve devamlı olmamıştır. Emevîlerin Irak valisi Haccac'ın İslam'a yeni giren mevaliden haraç ve cizye almak istemesi, Mürcie taraftarlarının Emevîlerle aralarının açılmasına sebep olmuştur. Horasan ve Maverâünnehir bölgelerinde, bilhassa yeni Müslüman olanlara (Mühtediler) eşitlik sağlanması ve Emevî yönetiminin artık bu insanlardan cizye alma uygulamasından vazgeçmesi için verilen mücadelelere dahil olmuştur. Mühtedilerin selameti için verilen bu destek, doktriner olarak, Mürcî anlayış üzerine inşa edilmiştir. Zira Mürcie nazarında iman, salt İslam inancının kabul edilmesine bağlı olup, ibadetler ve emirler gibi İslam'ın pratikteki uygulamaları iman kapsamının dışında tutulmaktadır. Bu şu anlama geliyordu; devlet artık Orta Asya'da kitleler halinde İslam'a girenlerin kazandığı vatandaşlık statüsünü, bu insanların dinî emirleri tam olarak bilmemeleri veya uygulamamaları sebebiyle inkâr edemezdi. “Ameli imandan ayırma” biçimindeki Mürcî anlayış, pratikte yeni bir ehemmiyet kazanarak zamanla ircâ fikrinin en temel prensibi haline gelmiştir.²²

Mürcie'den olan çeşitli kimseler, Haccac'a karşı ayaklanan Abdurrahman b. Eş'as'ın isyanının dışında Halife II. Yezid'e karşı ayaklanan Yezid b. el-Mühelleb'in isyanına da katılmışlardır.²³

Tarihsel olarak, bir anlamda Hariciliğin karşısında konumlanmış olan Mürcie²⁴, Haricîlerin şiddet eylemlerine ve tekfir pratiklerine karşı çıkarak, sahabe ve diğer Müslümanları koruma amacı gütmüştür. Hariciliğin bedevi kültür refleksleri ve kapalı toplum yapısına karşı Mürcie hadarî kültürün ve çoğulcu toplumun temsilcisi olmuştur. Bilhassa Arapların dışındaki milletlerden Müslüman olanlar arasında, daha çok Kûfe ve diğer büyük şehirlerde büyük ilgi görmüştür. İman eşitliği ve cizye, haracın kaldırılması gibi görüşleri nedeniyle, Horasan ve Maverâünnehir'de özellikle İslam'a yeni girmiş olanlar arasında popüler olmuştur.²⁵

²² Madelung, *The Early Murji'a Khurasan and Transoxania and the Spread of Hanafism*, 33.

²³ Kutlu, “Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları”, 182.

²⁴ Arent Jan Wensinck, “Al-Murdji'a”, *The Encyclopaedia of Islam*, L-R (Leiden: E. J. Brill, 1986).

²⁵ Halil İbrahim Bulut, *Dünden Bugüne Siyasi-İtikadi İslam Mezhepleri Tarihi* (Ankara: Ankara Okulu, 2012), 177.

Watt’a göre ırcâ söylemi ile ilk Mürcîler, gerek Şii gerekse Haricîlerin bölücü temayüllerine muhalif olarak, Sünnîlerin öncülleriydiler.²⁶

Sosyal, ekonomik ve siyasi sorunlara çözüm üretmeye odaklanan Mürcie, yeni fethedilen bölgelerde yaşanan problemlerle ilgilenmiştir. Bu yaklaşım, Mürcie'nin Horasan ve Maverâünnehir'de yaşayan çeşitli milletlerin Müslüman olmasını kolaylaştıran bir etken olmuştur.

Mürcie büyük günah işleyenin durumunu ahirete ırcâ ederek Emevi hükümdarlarına günahları sebebiyle tekfir edilmelerinden dolayı çıkabilecek isyanların meşruiyetini ortadan kaldırmıştır. Bu tavra Emevi hayranlığı veya korkusu değil ümmetin birliğini sağlama ve İslam toplumunun arasında çıkabilecek fitneleri ve savaşları engelleme düşüncesi etken olmuştur.

Mürcie'nin fikirleri, Maturidilik düşüncesinin doğuşuna ve gelişmesine zemin hazırlamıştır. Mürcie'den olanlar, ferdî sorumluluğu önemseyen bir din anlayışını benimsemişlerdir. Yöneticilikte ve hilafette işbaşına gelirken halkın onayı ve seçiminin gerekliliğini savunarak meşruiyeti halka devretmeye çalışmışlardır. Mürcie'nin ılımlı uzlaşmacı teolojisi, Türklerin Müslüman olmasını ve Maturidiliği benimsemesini kolaylaştırmıştır.²⁷

Mürcie'nin büyük günah sahibi kimsenin hükmünü tehir etme söylemi, Fârisî ve Türk Müslümanların bir anlamda İslam toplumuna entegre olmasını kolaylaştırmıştır.²⁸

4. Mürcie Tarihindeki Önemli Şahsiyetler

İrcâ fikrinin toplumda yayılmasıyla Mürcie mezhebi Mekke, Medine'den sonra Basra, Kûfe, Şam, Irak'ta ve özellikle Horasan ile Maverâünnehir gibi bölgelerde yayılmıştır. Mürcie mezhebine mensup olduğu tespit edilen isimler ve onlardan bazılarının bilgileri şu şekildedir:

²⁶ W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fırlı (Şa-to Yayınları, 2001), 157.

²⁷ Sönmez Kutlu, “İslam ve Mezhepler”, *Türk Yurdu* 17/116-117 (Mayıs 1997).

²⁸ Ahmet Ateşyürek, “Toplum Olma Bilincine Yükselişin Bir İfadesi ve Onda Var Olma Mücadelesi Olarak Mürcie”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 50 (24 Haziran 2021), 854.

- Abdullah b. Ömer (ö. 73/693) ve Sa'd b. Ebî Vakkâs (ö.55/675): Mürcie'nin kökeni sayılabilecek ilk ırcâ fikri olan, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin vaziyetleri hususunda hüküm vermeyerek durumlarını ahirete bırakma olarak tatbik edilen tarafsız tutumu ilk benimseyenlerdendir.²⁹

- Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye (ö.100/718[?]): Hz. Ali'nin oğullarından Muhammed b. Hanefiyye'nin oğlu, Mürcie'nin Medine'deki temsilcisi olan muhaddis ve fakihdir. Bir Mürcî tarafından kendi mezhebini anlatmak için kaleme alınmış ilk eser olan *Kitabu'l-İrcâ* 'nın yazarıdır.³⁰

- Sâbit Kutna (ö. 110/728): Emevi dönemi hiciv şairlerindendir. Horasan'daki ırcâ anlayışından günümüze ulaşan en eski Mürcî vesika olan *İrcâ Kasidesi* 'nin yazarıdır.³¹

- Muharib b. Disâr (ö. 116/734): Kufe kadılığı yapmıştır. İbn Sa'd'a göre Hz. Ali ve Hz. Osman'ın imanlarının durumuyla alakalı hükmü ahirete erteleyen ilk Mürcie (Mürcie-i Ūlâ) mezhebindendir.³² İkinci *İrcâ Kasidesi* 'nin yazarıdır.³³

- Zer b. Abdillâh el-Hemedani: Haccac'a isyan eden kurrâdandır.³⁴

- Ebû Ru'be: Komutasında bulunan Mürcie'den Basralı bir grup, Yezid b. Mühelleb'in Yezid b. Abdülmelik'e karşı isyanına katılmışlardır.³⁵

- Haris b. Süreyc (ö. 128/746): Mürcie'nin Horasan'daki en güçlü liderlerindendir.³⁶

²⁹ Sönmez Kutlu, "Mürcie", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 20 Temmuz 2024).

³⁰ Ebû Abdullah Muhammed b Sa'd b Meni' ez-Zühri İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir*, çev. Adnan Demircan (İstanbul: Siyer Yayınları, 2015), 7/334-335.

³¹ Sönmez Kutlu, "İlk Mürcî Metinler: İrcâ Kasidesi (I) ve İrcâ Kasidesi (II)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi XXXIX* (1999), 239-252; Kutlu, "Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", 202.

³² Ebû Abdullah Muhammed b Sa'd b Meni' ez-Zühri İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir*, çev. Adnan Demircan (İstanbul: Siyer Yayınları, 2015), 8/426.

³³ Kutlu, "İlk Mürcî Metinler"; Kutlu, "Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", 203; İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir*, 2015, 8/426.

³⁴ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir*, 2015, 8/412.

³⁵ Kutlu, "Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", 181-182.

³⁶ Nadir Özkuyumcu, "Hâris b. Süreyc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 21 Temmuz 2024).

- Said b. Cübeyr (ö. 94/713[?]): müfessirdir. Abdurrahman b. Eş'as'ın Haccac'a karşı isyanına iştirak etmiştir.³⁷ Bu isyana Mürcie ulemasından katılanlar arasında Kays b. Ebî Müslim el-Mâsîrî, Talk b. Habîb, İbrahim b. Yezid et-Teymî, Avn b. Abdillâh b. Utbe b. Mes'ûd ve Amr b. Mürre gibi isimler vardır.³⁸

- Hammad b. Ebi Süleyman (ö. 120/738): Fakihtir. Aktarıldığına göre Hammâd, Kûfe'ye Mürcie anlayışını Zer b. Abdillâh el-Hemedânî ile birlikte ilk getiren kişidir.³⁹

- İbn Sa'd'ın *Tabakât*'ında Mürcie'den olduğunu zikrettiği isimlerden bazıları şöyledir: Mekkelilerden Abdulazîz b. Ebû Revvâd,⁴⁰ Abdülmecîd b. Abdülazîz⁴¹ Kûfelilerden: Müslim b. Ebü'l-Ca'd,⁴² Amr b. Kays,⁴³ Ebubekir en-Nehşeli,⁴⁴ Ebû Muâviye ed-Darîr,⁴⁵ Ömer b. Zerr;⁴⁶ Basralılardan Talk b. Habîb el-Anezî,⁴⁷ Şebâbe b. Sevvâr el-Fezârî,⁴⁸ Ebû Mutî el-Belhî,⁴⁹ Selm b. Sâlim el-Belhî,⁵⁰ Ebû İshâk ez-Zeyyât.⁵¹

- Ebu Hanife (ö. 150/767): İrca ile ilişkilendirilmesi ve Mürcie ithamı ile ilgili değerlendirmeler çalışmamızın ileriki bölümlerinde yer almaktadır.

5. Mürcie İnanç İlkeleri

İtikadi veya siyasi her bir mezhebin kendine özgü görüşü ve kabul ettiği inanç ilkeleri vardır. İmamet meselesi Şia'nın; adalet ve tevhid kavramları Mu'tezile'nin, büyük günahın tekfiri Hariciliğin hatırlatıcısı olduğu gibi, Mürcie'nin de öne çıkan ve

³⁷ Kutlu, "Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", 182.

³⁸ Kutlu, "Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", 182.

³⁹ Ebû Cafer Muhammed b Amr b Musa b Hammâd Ukayli, *ed-Duafai'l-kebir*. (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1984), 1/304.

⁴⁰ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir*, 2015, 8/46.

⁴¹ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir*, 2015, 8/51.

⁴² İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir*, 2015, 8/410.

⁴³ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir*, 2015, 8/457.

⁴⁴ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir*, 2015, 8/496.

⁴⁵ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir*, 2015, 8/511.

⁴⁶ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir*, 2015, 8/480.

⁴⁷ Ebû Abdullâh Muhammed b Sa'd b Meni' ez-Zühri İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir*, çev. Adnan Demircan (İstanbul: Sıyer Yayınları, 2015), 9/240.

⁴⁸ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir*, 2015, 9/332.

⁴⁹ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir*, 2015, 9/381.

⁵⁰ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir*, 2015, 9/382.

⁵¹ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir*, 2015, 9/385.

kendine has ilkeleri mevcuttur. Bunların en başında amel-iman ayrımı ve imanın tanımı gelmektedir.⁵² Bunun dışında Mürcie'nin çoğunluğunun ittifak ettiği ve Mürcie'yi sahip olduğu bu görüşlerle diğer ekollerden ayıran belli başlı hususlar şunlardır:

- Büyük günah meselesi
- İman-amel ilişkisi
- İmanda istisna (şartlı veya şüpheli iman meselesi)
- İmanın tanımı
- İmanda artma ve eksilme
- İmanda eşitlik
- İman-İslam ilişkisi
- Va'd ve va'id⁵³

Şimdi bu saydığımız hususlarda Mürcie'nin görüşlerinin ne olduğuna kısaca değinelim.

Büyük günah işleyenin dünyadaki ve ahiretteki durumu Mürcî anlayışta birbirinden ayrı olarak değerlendirir. Mürcie'ye göre mümin olup büyük günah işleyen bir kimse imanlı olması dolayısıyla mümindir fakat büyük günah işlemesi sebebiyle fasıktır. Bunların ahiretteki durumları Allah'a kalmıştır ve affedilmeleri veya cezalandırılmaları Allah'ın dilemesine bağlıdır.⁵⁴ Bu görüşün arka planında Mürcie'nin ameli imanın bir cüzü olarak görmemeleri yatmaktadır. Büyük günah işleyen kimsenin cennet ehlinden mi yoksa cehennem ehlinden mi olduğu sorusunun insanlar tarafından bilinemeyeceği ve kıyamet gününde Allah'ın takdirine bırakılması fikri, toplumun siyasi açıdan atacağı adımları da belirlemiş oluyordu. Zira bir Emevi idarecisinin işlediği günahlardan dolayı tekfir edilmesinin önüne geçilmesi, o

⁵² Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, 126-127.

⁵³ Kutlu, "Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", 188-195.

⁵⁴ Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, çev. Mehmet Dalkılıç (İstanbul: Yazma Eserler Kurumu, 2019), 210.

idareciye karşı isyanın -Hariciliğin savunduğunun aksine- meşru olmadığını gösteriyordu.⁵⁵

Bütün Mürcîlerin aynı görüş üzerinde ittifak ettiği bir husus olan amellerin iman olmadığı ve amelin imandan sayılamayacağı fikri, Mürcie'nin temel yapıtaşlarından. Buna göre amel ile iman birbirinden ayrı olup bir amele inanmamak ayrı, farziyetini bilmesine rağmen yerine getirmemek ayrı şeylerdir. Farzlığına inanmayan kafir, inanmasına rağmen yerine getirmeyen kişi günahkâr mümin yani fasık olur. Mürcie'ye göre amellerin imandan sayılması bazı tehlikeler doğurabileceğinden amellerin imandan hariç başka farzlar olarak kabul edilmesine yol açmıştır. Örneğin, namaz imandan sayılırsa namazı terk eden bir kişinin imanını terk etmiş sayılması gerektiği düşünülebilir. Ancak amellerin imandan olduğu düşünülseydi, peygamberler dahi tüm iyilikleri eksiksiz olmadığından kimsenin imanı tam manasıyla mükemmel olmazdı. Benzer şekilde, yalnızca bir günahı bulunanın imanı da eksik sayılırdı. Mürcie'nin ameli imandan ayırması, onların ameli hafife almakla suçlanmasına sebep olmuştur.⁵⁶

İmanda *istisna*, yani şüpheye düşme olmaması, Mürcie'nin esaslarından. Bir kimsenin mümin olduğuna dair şüphesi olmaması; kendisine “mümin misin?” diye sorulduğunda “ümit ederim ki müminim” veya “inşallah müminim” değil, “gerçekten müminim” diyerek cevaplaması ve imanından emin olması gerekir.⁵⁷

İmanın tanımının ne olduğu konusunda Mürcie, farklı kaynaklarda farklı şekilde gruplara ayrılmıştır. Eş'arî Mürcie'de iman tanımı ile alakalı 12 ayrı görüş sayarken⁵⁸, Bağdadi Mürcie'yi iman görüşlerini esas alarak 3'e ayırmıştır.⁵⁹ Temel kaynaklardaki iman tanımlarına bakıldığında Mürcie'nin iman tanımında üç temel görüş öne çıkmıştır. Bu görüşlerden ilki imanın dil ile ikrar olduğu, ikincisi imanın kalp ile tasdik olduğu ve üçüncüsü de imanın hem dil ile ikrar hem de kalp ile tasdik olduğudur. Bunların başında gelen ve aynı zamanda Mürcie'nin çoğunun görüşü olan “iman hem

⁵⁵ Watt, *Islamic Surveys I: Islamic Philosophy and Theology - İslam'ı Tetkikler İslam Felsefesi ve Kelamı*, 39.

⁵⁶ Kutlu, “Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları”, 190.

⁵⁷ Ebu Hanîfe, “el-Fıkhü'l-Ebsat”, çev. Mustafa Öz, *İmam-ı A'zamın Beş Eseri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017), 50.

⁵⁸ Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 204.

⁵⁹ Abdülkâhir el-Bağdadi, *el-Fark beyne'l-Firâk*, 148.

dil ile ikrar hem de kalp ile tasdiktir” görüşüdür. Bu görüş Ebu Hanîfe ve takipçilerine aittir.⁶⁰ İmanı sadece kalple gerçekleşen marifet veya tasdik olarak gören görüş, Cehm b. Safvan ve onun takipçilerinin görüşüdür.⁶¹ Muhammed b. Kerrâm ve onun takipçileri tarafından kabul gören görüş ise iman yalnızca dil ile ikrardan ibarettir.⁶²

Mürcie’nin büyük çoğunluğuna göre imanda artma ve eksilme yoktur. Buna göre iman amelle artmayacağı gibi amelleri terk etmekle de azalmaz. Yalnızca Hüseyin b. Muhammed en-Neccar (ö. 230/845 civarı), imanda artma olabileceği ama eksilme olmayacağı görüşünü savunmuştur.⁶³ Ebû Hanîfe’ye göre de imanda artma ve eksilme mümkün değildir. Ona göre imanın artması yalnızca küfrün azalmasıyla; eksilmesi de küfrün artmasıyla mümkün olabilir. Bir şahsın aynı anda hem mümin hem kafir olması mümkün değildir. Halbuki mümin gerçekten iman eden, kafir de gerçekten inkâr edendir.⁶⁴

İmanda eşitlik hususu da Mürcie’nin ittifak ettiği hususlardan birisidir. Buna göre bütün müminler iman açısından eşittir ve bir iman diğerinden üstün değildir. Mürcie’nin bu ilkesine göre tüm müminlerin, sahabeyle veya başka bir kimseyle imanı aynıdır.⁶⁵ Tasdik ettiği ve inandığı esaslar aynı olan insanların imanının da eşit olduğu fikri ön plandadır.

İman ve İslam kavramlarının birbirinin aynısı mı yoksa birbirinden farklı mı olduğu konusunda Mürcie’nin görüşü İman ile İslam’ın aynı anlama geldiğidir. Buna göre her mümin için Müslüman, her Müslüman için de mümin tabiri kullanılabilir. Ebu Hanîfe’nin görüşüne göre iman, İslam, ikrar ve marifet kelimelerinin her biri iman anlamına gelen birbirinden farklı kelimelerdir. Hepsindeki maksat imandır, yani rabbın Allah olduğunun ikrarı, tasdik edilmesi, kesin şekilde inancı ve kesin olan

⁶⁰ Ebü’l-Hasan el-Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn*, 212.

⁶¹ Ebü’l-Hasan el-Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn*, 204.

⁶² Ebü’l-Hasan el-Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn*, 214.

⁶³ Ebü’l-Hasan el-Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn*, 208.

⁶⁴ Ebu Hanîfe, “el-Vasiyye”, çev. Mustafa Öz, *İmam-ı A’zâmın Beş Eseri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017), 65.

⁶⁵ Ebu Hanîfe, “el-Âlim ve’l-Müteallim”, 13; Ebu Hanîfe, “Risâletü Ebî Hanîfe”, çev. Mustafa Öz, *İmam-ı A’zâmın Beş Eseri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017), 61.

bilgisidir. Lafızlar farklı olsa da manaları birdir. Bu durum ona göre bir kimseye “ey insan!”, “ey Âdem!” veya “ey filanca!” denmesi gibidir.⁶⁶

Va’d ve Va’id meselesi de Mürcie’yi ilgilendiren hususlardandır. Va’d; Allah’ın, emirlerini yerine getiren ve yasaklarından kaçınan kimselerin mükafata erişeceğini beyan etmesi, va’id ise bu ilahi emirlere ve yasaklara uymayan ve günahları işleyenleri sonsuz bir ceza ile ikaz etmesidir.⁶⁷ Bu konuda Hariciler ve Mu’tezile aynı görüştedir.⁶⁸ Bu ilke, Mu’tezile’nin beş esas ilkesinden biridir ve onlara göre büyük günah işleyen ebediyen cehennemde kalacaktır.⁶⁹

Mürcie ise büyük günah işleyen kimseyi tekfir etmeyerek onun imanî konumu hakkındaki yorumu Allah’ın kıyamet günü vereceği karara bırakmış ve cehennemde ilelebet kalacakları görüşünü reddetmiştir.⁷⁰ Mürcie bu görüşüne dayanak olarak *“Bir diğer grubun durumu ise Allah’ın hükmüne kalmıştır; ya onlara azap edecek veya tövbelerini kabul edecektir.”*⁷¹ ayetini esas almıştır.⁷²

Mürcie Allah’ın va’inde yani mükafat vereceğine dair sözünde değişiklik olmayacağını ancak va’idinin değişebileceğini yahut va’dde istisnanın olmadığını, sadece va’dde gizli bir istisnanın olduğunu ileri sürmüştür. Çünkü sevaplar ve bunun mükâfatı, Mürcie’ye göre bir fazilet ve üstünlüktür; Allah, onu yerine getirir. Va’dden dönmesi bir eksiklik olacağından ve yalan anlamına geleceğinden va’dinden dönmez. Cezalandırma ise adalettir. Allah’ın istediği şekilde tasarruf hakkı vardır. Bu nedenle va’dden dönmek, noksanlık sayılmaz, çünkü va’dden dönme fazilet sahibi ve bağışlayan birinin vasfıdır.⁷³

Yine Bişr el-Merisi’ye (ö. 218/833) göre ehli-i kiblede olan günahkâr kimsenin ebedi cehennemde kalması muhaldir çünkü Allah Kur’an-ı Kerim’de *“Kim zerre*

⁶⁶ Ebu Hanîfe, “el-Âlim ve’l-Müteallim”, 13.

⁶⁷ Sönmez Kutlu, “Va’d ve Va’id”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 20 Temmuz 2024).

⁶⁸ Şehristani, *el-Milel ve’n-Nihal*, 194.

⁶⁹ Şehristani, *el-Milel ve’n-Nihal*, 47-48.

⁷⁰ Şehristani, *el-Milel ve’n-Nihal*, 132.

⁷¹ Tevbe, 9/106.

⁷² Kutlu, *Mürcie ve Horasan*, 145.

⁷³ Kutlu, *Mürcie ve Horasan*, 145.

miktarı hayır yapmışsa onu (karşılığını) görür. Kim de zerre miktarı şer işlemişse onu (karşılığını) görür.” buyurmuştur.⁷⁵

6. Farklı Geleneklerde ve Temel Kaynaklarda Mürcie Algısı

Erken dönemde ortaya çıkan mezheplerin, aynı dönemde yaşamış olan müellifler tarafından tespit edilmesi ve eserlerinde bu mezheplerin görüşlerine yer verilmesi, o eserleri bizim için kıymetli kılmaktadır. İtikadi ve siyasi mezheplerin kronolojisine bakıldığında en erken ortaya çıkan mezheplerden birisi şüphesiz Mürcie’dir. Bu sebeple belli başlı erken dönem mezhepler tarihi kaynaklarında Mürcie’nin nasıl konumlandırıldığı ve itikadi görüşleri hakkında bilgiler vermemiz, konunun daha iyi anlaşılmasına ve İbn Hazm’ın Mürcie görüşüyle mukayesesine imkân sağlayacaktır.

Mürcie’nin bir mezhep olup olmadığı, bir mezhebin mezhep sayılabilmesi için gereken temel unsurları⁷⁶ taşıyıp taşımadığı, kitlesel ve fikrîsel bir bütünlüğü barındırıp barındırmadığı tartışmalıdır. Fırak edebiyatında Mürcie’nin kolları olarak zikredilen fırkalarda bir birlik ve tutarlılık yoktur. Kimisinde Mürcie’nin alt kolu olarak zikredilen bir fırka, başka eserde ayrı bir mezhep olarak ele alınmıştır. Buna ek olarak, Mürcie’nin tüm kaynaklarda aynı şekilde öne çıkan bir lideri yoktur. Genel olarak bakıldığında bir kimsenin Mürcie’den olması, o kimseye muhalif olan bir şahsın ithamı ile gerçekleşmektedir.⁷⁷

Mürcie’nin klasik kaynaklarda nasıl tasnif edildiğinin ve görüşlerinin tespiti için erken dönem eserlerinden Mürcî-Maturidi gelenek içerisinde Ebû Mutî’ Mekhûl en-Nesefî’nin (318/930) *Kitâbu’r-Red ale’l-Ehva ve’l-Bida’*; Harici gelenekten Ebû Abdullah Muhammed b. Saîd el-Kalhatî’nin (IV/X. Asır) *el-Keşf ve’l-Beyân*; Mu’tezilî gelenekten Ebu’l-Kasım el-Belhi el-Ka’bî’nin (319/931) *Kitabu’l-Makalat*; Şîî gelenek içinden Kummî’nin (301/913) *Kitâbü’l-Makâlât ve’l-Fırak* ile birlikte

⁷⁴ Zilzal 99/7-8

⁷⁵ Ebû’l-Hasan el-Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn*, 226.

⁷⁶ Makdisî bunları “seçkinler (havas), halk tabanı (avam), davetçiler ve cemaat” olarak belirlemiştir. bkz: Ebû Abdullah Muhammed b Ahmed Makdisî, *Ahsenü’l-tekasim fî ma’rifeti’l-ekalim* (Leiden : E.J. Brill, 1967), 37.

⁷⁷ Çağfer Karadaş, “Mürcie’nin Mezhepliği Problemi ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî”, *Milel ve Nihal (Dergi)* VII/2 (2010), 191-221.

Nevbahti'ye nispet edilen (300/912) *Fıraku's-Şia*; Eş'arî gelenekten Eş'arî'nin (324/936) *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, Bağdadi'nin (429/1037) *el-Fark Beyne'l-Firak*, Ebu'l-Muzaffer el-İsferâyînî'nin (471/1078) *Et-Tebşîr Fi'd-Dîn*, Şehristani'nin (548/1153) *el-Milel ve'n-nihal*, Fahreddin er-Râzî'nin (606/1209) *İtikâdâtü Firakü'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, Malatî'nin (377/987) *et-Tenbih ve'r-Red ala Ehli'l-Ehva ve'l-Bid'a*; Seyfüddin Âmidî'nin (ö.631/1233) *Ebkâru'l-Efkâr fî Usûli'd-Dîn* adlı eserlerine ve Yemenî'nin (h. 6. yy) *Akâidü's-Selâse ve's-Sebîn Fırka* adlı eserine bakılacaktır. Mürcie'nin farklı fikrî geleneklerde farklı şekilde konumlandırıldığı bir gerçektir. Şimdi bunlara kısaca göz atalım.

6.1. Hanefî/Maturidî Gelenekte Mürcie

Mürcî-Maturidî gelenekten olan Ebû Mutî' en-Nesefî, *Kitâbu'r-Red ale'l-Ehva ve'l-Bida* adlı eserini 73 fırka hadisine göre tasnif etmiş, sapkın ve bidat ehli olarak gördüğü ve Cemaat'î böldüğünü belirttiği mezhepleri 6 ana mezhep çatısı altında toplamıştır. Buna göre cehennemlik olan 6 ana mezhep Harûriye, Ravâfıza, Kaderiyye, Cebriyye, Cehmiyye ve Mürcie'dir.⁷⁸

Bazı mezhepler tarihi kitaplarında geçen ve senetleri tartışmalı olan⁷⁹ Mürcie ile ilgili hadislerle eserinde yer veren Nesefî, Mürcie'nin iman tanımlarını yanlışlamak için yine çeşitli rivayetlere yer vermiştir. Eserinde övülen ve yerilen Mürcie ayrımı yapmış olması muhtemel olan müellif, açık bir şekilde eleştirdiği ve sapkın fırka olarak nitelediği Mürcie'yi kendi içinde şu fırkalara ayırmıştır: Tarikiyye, Sayıbe, Râciyye, Şâkkiyye, Beyhesiyye, Müstesniyye, Haşviyye, Ameliyye, Menkûsiyye, Müşebbihe, Eseriyye, Bid'iyye.⁸⁰ Yine müellif, kurtuluşa eren fırkayı Ehl-i Cemaat ve'l-Mürcîn"

⁷⁸ Ebû Mutî' Mekhûl b. el-Fazl en-Nesefî, *Bid'at ehli ve sapkın fırkalara reddiye = er-Red ala ehli'l-bida ve'l-ehvai'd-dalle*., çev. Züleyha Birinci (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2022); Kübra Çiftaslan Gebel, "Ebû Mutî Mekhul en-Nesefî'nin er-Red alâ ehli'l bida'i ve'l ehvâi'd-dâlle Adlı Eserinde Mezheplerle İlgili Hadisleri Değerlendirmesi", *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2016).

⁷⁹ Yavuz Köktaş, "Kaderiyye ve Mürcie ile İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 1/2 (2003), 113-143.

⁸⁰ Orhan Ateş, "Ebû Mutî' Mekhûl en-Nesefî'nin Kitâbu'r-Red alâ'l Bida' ve Ehli'l-Ehvâ adlı eserinde İbâdiyye Değerlendirmesi", *USBUD Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi IJSS International Journal of Social Sciences*, (2017), 32.

olarak isimlendirmiş, buna göre Mürcie'yi ayrı yerlerde bidat ve hak mezhep olarak farklı şekilde nitelendirmiştir.⁸¹

İman görüşü sebebiyle Ebu Hanîfe, klasik kaynakların genelinde Mürcie'nin içerisinde sayılmış, Hanefilik Mürcie'nin devamı olarak görülmüştür.

Ebu Mansur Maturidî Mürcie'yi "Övülen Mürcie" ve "Zemmedilen Mürcie" olarak ikiye ayırır ve Övülen Mürcie'yi savunur. Onun kanaatine göre Övülen (Mahmud) Mürcie, büyük günah sahibi kimsenin hükmünü Allah'a bırakanlar, Zemmedilen (Mezmum) Mürcie ise kulların fiillerini yaratanın yalnızca Allah olduğunu ve insanın bu duruma etkisinin olmadığını ileri sürenlerdir. İrca'nın "Allah'ın rahmetini düşünerek bağışlanacağını ümit etmesi" yönüne vurgu yapan Maturidi, Ebu Hanîfe'nin de savunduğu bu tür bir ırcanın isabetli olup benimsenmesi gerektiğini Kitabu't-Tevhid'de açıkça ifade etmiştir.⁸²

Bununla birlikte, Hanefilik içerisinde Mürcie'den uzak duranlar da vardır. Ebu'l-Yusr el-Pezdevî gibi bazı Hanefî alimleri, bir yergi ifadesi olarak kullanılan Mürcîliğin Hanefilik ile özdeşleştirilmesinden rahatsızlık duymuşlardır. Ebu'l-Muin en-Nesefî ve Nureddin es-Sabûnî de bunlardandır. Mürcie içerisinde Maturidi'nin yaptığı gibi bir ayırım yapmamış, sadece uç fikirli Mürcî fırkalara yoğunlaşarak eleştiriye tabi tutmuş, Mürcie'yi bidat ehlinden saymışlardır.⁸³

6.2. Eş'arî Gelenekte Mürcie

Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, mezhepler tarihinde temel kaynaklardan kabul edilen *Makâlâtü'l İslamiyyîn* adlı eserini, kendisinden önce yazılan eserlerin taraflı yahut eksik yazıldığı gerekçesiyle kaleme aldığını ifade etmiş, İslam mezheplerini tarafsız bir aktarımla kaleme alma gayreti içerisinde olmuştur.⁸⁴

⁸¹ Ateş, "Ebû Mutî' Mekhûl en-Nesefî'nin Kitâbu'r-Red alâ'l Bida' ve Ehli'l-Ehvâ adlı eserinde İbâdiyye Değerlendirmesi".

⁸² Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 729; Ahmet Ak, "Selçuklu Dönemi Hanefî Alimlerin Mürcie'ye Bakışları", *Dinî Araştırmalar* XI/32 (2008), 131-148.

⁸³ İbrahim Hakkı İnal, *The Presentation of the Murji'a in Islamic Literature* (Manchester: University of Manchester, Doktora, 2002) ((TDV İslâm Araştırmaları Merkezi)), 162; Ak, "Selçuklu Dönemi Hanefî Alimlerin Mürcie'ye Bakışları".

⁸⁴ Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 33.

Eş'arî Mürcie mezhebini diğer mezheplerden görece farklı bir şekilde ele alır. Diğer mezheplerde alışlagelen fırka ve ekol isimleri değil, bazı isimlerle kurulan ve çoğunlukla görüşlerin sahiplerini bildirmek tarzında zayıf bağlantılarla firkalandırılır.⁸⁵

Eserde Müslümanların 10 fırkaya ayrıldığını ifade eden el-Eş'arî, Mürcie'yi iman mahiyeti hususundaki görüş farklılıklarına binaen kendi içinde 12 fırkaya ayırmıştır. Bu fırkaları şu şekilde sıralamak mümkündür: Cehmiyye, Salihyye, Yunusiyye, Şimriyye, Sevbaniyye, Neccariyye, Gaylaniyye, Şebibiyye, Hanefiyye (Ebu Hanîfe ve takipçileri), Tûmeniyye, Bişriyye, Kerramiyye.⁸⁶

Eş'arî, “*Mürcie'nin Görüş Ayrılıkları*” başlığı altında Mürcie'nin ihtilafa düştüğü ve bu sebepten birçok fırkaya ayrılmasına sebep olan şu maddeleri saymıştır: iman ve küfrün mahiyeti, günahlar, akıl yürütme olmaksızın iman, Allah'tan gelen ve zahirleri umuma delâlet eden haberler, emir ve yasakların umuma delâlet edip etmemesi, kafirlerin ebedî cehennemde olması, günahkar olup kible ehlinde olanların cehennemde ilelebet kalması, küçük ve büyük günahlar, Allah'ın büyük günahları tövbe ile bağışlaması, peygamberlerin günahları, amellerin tartılması, tevil yapanların tekfir edilmesi, kul hakları, tevhid, teşbih, ru'yet, Kur'an'ın mahlukluğu, Allah'ın mâhiyetinin olup olmadığı, kader, Allah'ın isimleri ve sıfatları.

Eş'arî gelenekten olması muhtemel olan, 73'lü sisteme göre kaleme aldığı ve eleştirel bir dil kullandığı *en-Tenbih ve'r-Redd* adlı eserinde Malatî, İslam mezheplerini eserin farklı yerlerinde farklı sayılarda tasnif etmiştir. Eserin “Fırkaların Şerhi” adlı sekizinci bölümünde bu tasnif şu şekildedir: Zenâdîka, Cehmiyye, Kaderiyye/Mu'tezile, Mürcie, Râfıza ve Hariciler. Eserde Mürcie 12 fırkaya ayrılmış, görüşlerinin “akıl ve mantık dışı olduğu” belirtilmiştir.⁸⁷

Mezhepler tarihinin temel kaynaklarından olan ve Eş'arî gelenekten gelen *el-Fark Beyne'l-Firak* adlı eserinde Bağdâdî, Mürcie'yi sapkın fırkalar kategorisine dahil

⁸⁵ Mehmet Dalkılıç, “Eş'arî'ye Göre Mürcie Mezhebinin Görüşleri ve Mürcie Fırkalarının Ayrılık Noktaları”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi / Darülfunun İlahiyat* 9 (2004), 87-119.

⁸⁶ Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 204-214.

⁸⁷ Mehmet Akcan, *Ebu'l-Hüseyin el-Malatî'nin et-Tenbih ve'r-Red alâ Ehli'l-Ehva Ve'l-Bid'a Adlı Eserinin İslam Mezhepler Yarihi Açısından Değerlendirilmesi* (Hitit Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2014), 60.

etmiş; Ravafız, Keysaniyye, İmamiyye, Hariciler, Mu'tezile, Neccariyye, Cehmiyye, Kerramiyye ve Müşebbihe'yi de bu kategoride ele almıştır.⁸⁸ Bağdadi Eş'arî'den farklı olarak Ebu Hanîfe'yi Mürcie içinde zikretmemiş, Kerramiyye ve Cehmiyye'yi de müstakil mezhepler olarak değerlendirmiştir. Mürcie'yi üç gruba ayıran Bağdadi, bunlardan ilkinin iman konusunda ırcayı kabul ettiğini ve kader meselesinde Kaderiyye-Mu'tezile mezhebinin görüşünü benimsediklerini belirtmiştir. İkinci grup Cehm bin Safvan'ın izinden giderek iman konusunda ırcâyı, amel konusunda cebr'i kabul etmişlerdir. Üçüncü grup ise yukarıda zikredilen Kaderiyye ve Cebriyye'nin dışındadır ve kendi içlerinde 5 gruba ayrılmışlardır: Yunusiyye, Gassaniyye, Sevbaniyye, Tumeniyye ve Merisiyye. Bağdadi, Mürcie isminin kökeniyle ilgili, amelleri imandan sonraya koydukları, yani geciktirdikleri için "Mürcie" (tehir edenler) ismiyle anıldıklarını ifade etmiştir.⁸⁹ Bağdâdî, Mürcie'den saydığı Muhammed b. Kerrâm'a tabi olanların sapkınlıklarının bir hayli fazla olduğunu belirtmiştir. Ayrıca İbn Kerrâm'ın düşünceleriyle Dualist ve Hristiyanların görüşlerinin benzer olduğunu ifade eder.⁹⁰

73 fırka hadisine göre yazılan bir diğer eser, İsfarayini'nin *et-Tebisir*'idir. "Ehl-i Sünnet'in itikadını savunmak ve ehl-i batılın bozuk itikadını göstermek" amacıyla yazılan eserde ana fırkaların sayısı 10'dur. Bu ana fırkalar Râfızîler(Şia,) Hariciyye, Mu'tezile, Mürcie, Neccariyye, Dıriyye, Cehmiyye, Bekriyye, Kerrâmiyye ve Ehl-i Sünnet'tir. Eserde Mürcie 5 ana fırkaya ayrılmış, bunlar Yunusiyye, Gassaniyye, Tevmeniyye, Sevbaniyye ve Müreysiyye şeklinde sıralanmıştır. Bununla birlikte eserin başka bir kısmında "Halidiyye Mürciesi" ve "Cehmî Mürcie" şeklide iki fırka daha zikretmiştir.⁹¹

Mezhepler tarihinin en önemli kaynaklarından olan *el-Milel ve'n-Nihal* adlı eserinde Şehristani'nin mezhepler tasnifi için belirlemiş olduğu ölçüye göre bir görüşün mezhep olarak sayılabilmesi için dört temel ilke mevcuttur. Bu metoda göre bir görüş sahibi imamın, Allah'ın sıfatları ve tevhidi; kader; va'd ve vaîd, iman, tekfir;

⁸⁸ Abdülkâhir el-Bağdadi, *el-Fark beyne'l-Firâk*, 53.

⁸⁹ Abdülkâhir el-Bağdadi, *el-Fark beyne'l-Firâk*, 148.

⁹⁰ Zeynep Alimoğlu Sürmeli - Ahmet Bağlıoğlu, "Eşarî Gelenekte Kerrâmiyye Tenkidi: İbn Fûrek, Bağdâdî Ve İsfarayini Örneği", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1 (2017), 194.

⁹¹ Ebü'l-Muzaffer el-İsfarayini, *et-Tebisir fi'd-din ve temyizü'l-fırkatı'n-naciye ani'l-fıraki'l-hâlikin*. (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1983), 15, 90.

sem', akıl, nakil ve risalet olmak üzere bu dört temel meseleden birinde müstakil görüşe sahipse onun görüşü mezhep olarak kabul edilecektir.⁹²

Şehristani eserinde mezheplerin sayısını belirlerken 73 fırka hadisini esas almıştır. İslam mezheplerini ilk tasnifinde Kaderiyye, Sıfatiyye, Hariciler ve Şia olmak üzere temelde 4 mezhebin çatısı altında toplamış, bu 4 mezhebin altında sıraladığı fırkalarla 73 sayısına ulaşmıştır. Eserindeki bir diğer tasnifte ise mezheplerin sayısını 6 olarak belirlemiştir: Mu'tezile, Cebriyye, Sıfatiyye, Mürcie, Şia ve Havaric.⁹³ Müellif, eseri yazarken tarafsız bir tutum sergilemiş, kendi ifadesiyle önyargılı davranmamış, görüşleri hak veya batıl olarak nitelememiştir.⁹⁴ Mürcie'nin dört sınıftan oluştuğunu ifade eden müellif, bunları Harici Mürciesi, Kaderiyye Mürciesi, Cebriyye Mürciesi ve Halis Mürcie olarak sıralamaktadır. Bu şekilde bir tasnif yaparak Mürcie içerisinde ayrıma gittiği görülür. Halis Mürcie içerisinde gördüğü fırkalar ise Yunusiyye, Ubeydiyye, Gassaniyye, Sevbaniyye, Tümeniyye ve Salihiiyye'dir.⁹⁵

Ünlü Eş'arî alimi Fahreddin er-Razi'nin mezhepler tarihi alanındaki eseri olan *İtikadâtü Fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, diğer Makalat veya Milel ve Nihal türü eserlere kıyasla daha kısa ve özet mahiyette bir eserdir. Muhteva ve tasnif sistemi bakımından milel türündeki eserlere benzetilmektedir. Eseri içerik açısından diğerlerinden ayıran bir yönü ise tasnifinde sufilere yer vermesidir. 73 fırka hadisindeki 73 rakamıyla Hz. Peygamberin (s.a.v.) büyük fırkaları kastettiğini belirterek tasnifini buna göre yapmış ve fırkaların toplamı 73 rakamından az olmamak şartıyla buna uymaya çalışmıştır.⁹⁶ Eserini genel olarak tarafsız bir tutumla kaleme alma gayretinde olduğu ve bahsi geçen muhtelif fırkalara sert eleştiriler yöneltmediği görülse de yer yer Eş'arî savunuculuğuna rastlamak mümkündür.⁹⁷

⁹² Ebü'l-Feth Taceddin Muhammed b Abdülkerim Şehristani - thk: Emir Ali Mühenna, Ali Hasan Faur, *el-Milel ve'n-Nihal* (Beyrut: Darü'l-Mearif, 1993), 20-23; Mehmet Dalkılıç, "Abdülkerim eş-Şehristânî'nin İslam Mezheplerini Tasnif Metodu", *Milel ve Nihal (Dergi)* V/1 (2008), 146.

⁹³ Ahmet Ak, *Şehristani'nin el-Milel ve'n-Nihal'inde İslam Mezheplerinin Tasnifi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans, 1996), 34-38.

⁹⁴ Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, 16.

⁹⁵ Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, 168-179.

⁹⁶ Fahreddin er-Râzî, *İtikadâtü fırakı'l-Müslimîn ve'l-müşrikîn = Müslüman ve müşrik fırkalarının inançları.*, çev. Faruk Sancar (Ankara : Ankara Okulu Yayınları, 2022), 76.

⁹⁷ Faruk Sancar, "İtikadâtü Fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn ve el-Milel ve'n-Nihal Literatüründeki Yeri", *Kelam Araştırmaları* 7/1 (2009), 131-148.

Eser 10 bâb başlığından müteşekkildir. Eserde Mu'tezile 17, Hariciler 21, Rafiziler 3, Müşebbihe 5, Cebriyye 4, Mürcie 5, Sufiler 6 fırkaya ayrılmıştır. Kerramiyye'den ise kısaca bahsedilmiştir. Bunun haricinde çok sayıda Gulat fırkadan bahsedilmiştir. Kendi içerisinde 5 fırkaya ayrılan Mürcie, Yunusiyye, Gassaniyye, Yevmiye⁹⁸, Sevbaniyye ve Halidiyye şeklinde tasnif edilmiştir.⁹⁹ Müellif Mürcie mezhebinin fırkalarını aktardıktan sonra bâbın sonunda "Ehl-i Sünnet'in görüşünü" Mürcie'ye cevap niteliğinde zikrederek bu konuda Mürcie'yi Ehl-i Sünnet dışında gördüğü anlaşılmaktadır.¹⁰⁰

Eş'arî alimlerinden Âmidî, *Ebkârü'l-Efkâr* adlı eserinde itikadi mezhepleri 73 fırka hadisine göre tasnif eden müelliflerdendir. Onun tespitine göre Müslümanlar, görüş ayrılıkları sebebiyle sekiz gruba ayrılmıştır. Bunlar Mu'tezile, Şia, Hariciyye, Mürcie, Neccariyye, Cebriyye, Müşebbihe ve son olarak kurtuluşa eren fırkayı ifade eden Fırkatu'n-Naciye'dir.¹⁰¹ Mezhepleri bu şekilde gruplandırdıktan sonra bunları kendi içerisinde farklı sayılarda fırkalara ayırmış, bu sayede 73 rakamına ulaşmıştır. Bu tasnife göre Mürcie'den sayılan 5 alt fırka mevcuttur. Bunlar Yunusiyye, Ubeydiyye, Gassaniyye, Sevbaniyye ve Tümeniyye'dir. Âmidî'ye göre Mürcie'ye, ameli niyetten ve imandan geriye bırakmaları sebebiyle bu isim verilmiştir. Aynı zamanda bir diğer açıdan "küfrün olduğu yerde ibadetin faydası olmadığı gibi, imanla birlikte günah da tesir etmez" şeklindeki anlayışları sebebiyle Mürcie'nin bu ismi aldıklarını ifade eder. Bununla birlikte Âmidî, Ebu Hanîfe'nin Mürcie'den sayılmasına karşı çıkmış, onun amele değer veren birisi olduğunu ve bunun için çaba harcadığının bilindiğini ifade etmiştir.¹⁰²

6.3. Ehl-i Hadis/Hanbelî Gelenekte Mürcie

Ehl-i Hadis kanadında Mürcie son derece olumsuz bir algıya sahiptir. Ehl-i Hadis taraftarlarının özellikle hicri üçüncü asırda Mürcie'nin iman görüşüne karşı "Kitabu'l-İmanlar" adı altında eserler telif ettiği görülmektedir. Bu dönemde yaşayan

⁹⁸ Diğer eserlerde Tümeniyye / Tevmeniyye olarak geçer.

⁹⁹ Fahreddin er-Râzî, *İtikâdât*.

¹⁰⁰ Fahreddin er-Râzî, *İtikâdât*, 73-74.

¹⁰¹ Ebü'l-Hasan Seyfeddin Ali b Muhammed b Salim Amidî, *Ebkârü'l-efkar fî usuli'd-din*. (Kahire: Darü'l-Kütüb ve'l-Vesaiki'l-Kavmiyye, 2002), 5/40.

¹⁰² Amidî, *Ebkârü'l-efkar fî usuli'd-din*., 5/84-89.

muhaddisler eserlerine Ehl-i Hadis'in iman anlayışını yansıtan bablara yer vermiştir.¹⁰³

Buhari Mürcie'nin iman anlayışını eleştirmek için *Sahih*'inin başında yer alan *Kitabu'l-İman*'ı yazmıştır.¹⁰⁴ Nevevî, Buhari'nin "Namaz İmandandır," "Zekât İmandandır" gibi bab başlıklarını, "iman amelsiz sözdür" diyen Mürcie'yi reddetmek için koyduğunu söylemektedir.¹⁰⁵ Buhari Mürcie'de şu üç fikri tenkit etmiştir: İmanın tanımı ve amelin imandan geriye bırakılması, imanda artma-eksilme, amel-iman ilişkisi. Mürcie, imanla alakalı görüşlerinde kendi içerisinde görüş ayrılıkları yaşasa da amel ile imanı mutlaka birbirinden ayırmıştır. Buhari bunu reddetmek için amelin imana dahil edildiğini gösteren rivayetlere yer vermiştir.¹⁰⁶

Ahmed b. Hanbel'e göre Mürcie, içerisinde bir ayrıma gitmeksizin tümüyle sapık bir fırka olarak görülmektedir.¹⁰⁷ Ahmed b. Hanbel, Mürcie hakkındaki görüşüne dayanak olarak İbn Abbas'tan şu hadisi rivayet etmiştir: "*İki grubun İslam'da nasibi yoktur bunlardan birisi Mürcie diğeri de Kaderiyye'dir.*"¹⁰⁸

6.4. Mu'tezilî Gelenekte Mürcie

Mu'tezile alimlerinden olan Ebu'l-Kasım el-Belhî el-Ka'bî, *Kitabu'l-Makalat* adlı eserinde fırkaları 6'ya ayırmış, bunları Şia, Hariciler, Mu'tezile, Mürcie, Âmmе ve Haşv olarak sıralamıştır. Mürcie hakkında kısa bir bölüm yer alan eserde müellif Mürcie'nin görüşleri sebebiyle iki sınıfa ayrıldığını belirtmiş, Mürcie içerisinde bazı isimler saymıştır: Muhammed b. Şebîb, Sâlih Kubbe, Bişr b. Attab, Mukâtil b. Süleyman, Ebu Mervan Gaylan ed-Dımaşkî, Ebu Şimr, Müveys b. İmran, Fadl er-

¹⁰³ Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybani Ahmed b. Hanbel, *el-Akide*. (Dımaşk: Dâru Kuteybe, 1988), 31; Ebu Abdullah Muhammed b İsmail Buhari, *Sahihü'l-Buhari: el-Camiu'l-müsnedü's-sahih*. (Beyrut / Kahire: Darü't-Te'sil, 2012), 1/10-21; Uğur Erman, "Mürcie ve Ehl-Hadis Arasında Yaşanan Polemiklerin Cerh ve Ta'dil İlmine Dönemin Te'lifâtına ve Sosyal/Beşerî İlişkilere Yansıması (Hicrî III. Asır)", *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* V/2 (2018), 89-108.

¹⁰⁴ Buhari, *Sahihü'l-Buhari*, 1/10-21.

¹⁰⁵ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b Şeref b Mürî Nevevî, *Sahihi Müslim bi-şerhi'n-Nevevî = el-Minhac fî şerhi Sahihi Müslim b. Haccac* (Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1972), 1/147.

¹⁰⁶ Kâmil Çakın, "Buhari'nin Mürcie ile İman Konusunda Tartışması", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXXII (1992), 183-198.

¹⁰⁷ İbrahim Hakkı İnal, "İbn Teymiyye ve Mürcie", *İslâm Bilimleri Araştırmaları Dergisi / Journal of Islamic Sciences Researches* 2 (2016), 15.

¹⁰⁸ Tirmizî, "Kader", 13.

Rakkâsî, Said b. Cübeyr, Talk b. Habib, Ömer b. Zerr. Eserde Ebu Hanîfe'nin hocası Hammad b. Ebî Süleyman, Ebu Hanîfe, Ebu Yusuf ve Muhammed b. El-Hasan, Mürcie mezhebinin mensupları arasında zikredilmektedir.¹⁰⁹

6.5. Şii Gelenekte Mürcie

Şii fırkaların görüşlerinin yer aldığı kaynaklar olan *Kitabu'l-Makalat* ve *Firaku's-Şia*, Şia'nın günümüze kadar ulaşan en eski eserlerindendir ve Şia'nın temel kaynaklarından kabul edilmektedir.¹¹⁰ *Kitabu'l-Makalat* ve *Firaku's-Şia* adlarıyla yayınlanan eserleri çevirerek Türkçemize kazandıran Hasan Onat ve diğerlerine göre Nevbahti'ye atfedilen *Firaku's-Şia*, Nevbahti'ye ait olmayıp Kummi'nin *Makalat*'ından özetlenerek kaleme alınmış bir nüshadır.¹¹¹ *Firaku's-Şia* eserinin telif sebebi müellifin kendi dönemine kadar Şia içinde ortaya çıkan fırkaları açıklamaktır.

Eserde müellif, İslam toplumunda ilk olarak ortaya çıkan ihtilaflar çerçevesinde Müslümanların Hz. Muhammed (s.a.v.) vefat ettikten sonra; Hz. Ali'nin imametini savunan Şia, Sa'd b. Ubâde destekçisi Ensâr ve Hz. Ebû Bekir'le birlikte olanlar olmak üzere üç gruba ayrıldığını söyler.¹¹² Eserde İslam fırkaları, Hz. Osman'ın şehit edilmesi ve akabinde cereyan eden hadiseler neticesinde Mürcie, Hariciyye, Mu'tezile ve Şia olmak üzere 4 ana fırkaya ayrılır.¹¹³

Hz. Ali'nin şehit edilmesinden sonra Hz. Ali taraftarı küçük bir grup (Şia) hariç geriye kalan kimseleri Muaviye etrafında birleşen ve aralarında Talha, Zübeyr ve Hz. Aişe'nin de olduğu, ümmetin büyük çoğunluğu Mürcie olarak nitelendirmiştir. Daha sonra Mürcie'nin ayrılığa düşerek Cehmiyye, Gaylaniyye, Ebu Hanîfe'nin de dahil olduğu Masiriyye ve Şukkak olarak 4 fırkaya bölündüğünü ifade eder. Müellifin

¹⁰⁹ Ebü'l-Kasım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud el-Belhî, *Kitabü'l-Makâlât ve meahu uyûnü'l-mesail ve'l-cevâbât*. (İstanbul / Amman: 29 Mayıs Üniversitesi Kur'an Araştırmaları Merkezi (KURAMER) / Darü'l-Feth, 2018), 201; Âdem Arıkan, "Ebu'l-Kâsım el-Belhî (el-Ka'bî), *Kitâbu'l-Makâlât*", *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 11 (30 Aralık 2018), 503-505.

¹¹⁰ Mahmut Sinan Albayrak, *Nevbahtî'nin Firaku's-Şia Adlı Eserine Göre Şia ve Görüşleri* (Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2019), 24.

¹¹¹ Ebu Halef el-Kummi, *Şii Fırkalar: Kitabu'l-Makalat ve'l-Firak Firaku's-Şia*, çev. Hasan Onat vd. (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004), 318.

¹¹² Doğan Kaplan, "İslâm Mezhepleri Tarihi İlk Dönem Müellifleri ve Mezhepler Tarihine Ait Eserleri", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/23 (01 Aralık 2007), 205.

¹¹³ Ebu Halef el-Kummi, *Şii Fırkalar: Kitabu'l-Makalat ve'l-Firak Firaku's-Şia*, 86.

eserinde ifade ettiğine göre imamet konusunda Mürcie'nin çoğunluğu imamın Kureyş'ten olduğu konusunda hemfikirdir.¹¹⁴

6.6. Harici Gelenekte Mürcie

Umman İbadilerinden Kalhatî'nin eseri olan *el-Keşf ve'l-Beyân*, 73 fırkaya göre tasnif edilen eserlerden biridir. İslam fırkalarıyla birlikte tarihsel süreç içerisinde diğer dinlerden de bahsetmesi sebebiyle “milel-nihal” türü bir eserdir. Kalhatî'nin İslam mezheplerini tasnifi Şehristani'nin *el-Milel ve'n-Nihal* adlı eserindeki tasnifle mukayese edildiğinde benzerlikler olduğu görülür. Eserinde Şehristani gibi ana İslam fırkalarını Mu'tezile, Sıfatiyye, Havaric ve Şia şeklide dört kola ayırır. Bu 4 ana fırkanın alt kollarıyla birlikte 73 fırkaya ulaşmaktadır. Ona göre hadiste geçen fırkacaciye, kendi mezhebi olan Ehlü'l-İstikame'dir (Vehbiyye/İbâdiyye.)

Eserinde Mürcie'ye hiç değinmeyen Kalhatî, temel kaynaklarda Mürcie'nin altında zikredilen Kerramiyye'yi ve Ebu Hanîfe'ye nisbetle Hanefiyye'yi Sıfatiyye altında zikretmiştir.¹¹⁵

6.7. Yemenî'nin Eserinde Mürcie

Ebu Muhammed Yemenî'nin eserini burada zikretmemizin sebebi, mezhepler tarihi kaynaklarında mezhep tasnifi bakımından İbn Hazm'a en yakın isim olmasıdır. İbn Hazm'da olduğu gibi Yemenî'ye göre de İslam mezhepleri Ehl-i Sünnet, Mu'tezile, Havaric, Mürcie ve Şia'dan müteşekkildir. Ehl-i Sünnet'i kurtuluşa eren fırka olarak saymış, diğer 4 mezhebi bidat ehli olarak kategorize etmiştir. Buna karşın Yemenî, İbn Hazm'ın güvenilir kabul etmediği¹¹⁶ 73 fırka hadisinin rivayetine yer vermiş, kitabında yetmiş üç fırkalı tasnif sistemi belirlemiştir. Ehl-i Sünnet dışındaki bidat ehli olan 72 adet fırka, zikredilen 4 mezhebin içerisinde yer almaktadır. Yemenî'nin kitabında Mürcie'nin alt kolları olarak zikredilen fırkalardan bazıları

¹¹⁴ Albayrak, *Nevbahtî'nin Fıraku's-Şia Adlı Eserine Göre Şia ve Görüşleri*, 72.

¹¹⁵ Ebû Said Muhammed b Said Ezdi Kalhâtî, *el-Fırakü'l-İslamiyye min hilali'l-keşf ve'l-beyan*. (Tunis : el-Camiatü't-Tunisiyye Merkezü'd-Dirasat ve'l-Ebhas ve'l-İktisadiyye ve'l-İctimaiyye, 1984), 2/109,139,141; Kadir Gömbeyaz, “İbadi Fırak Literatüründe Şehristani Etkisi - Kalhatî Örneği” (Erişim 14 Haziran 2024), 164.

¹¹⁶ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/894.

şunlardır: Cehmiyye, Kerramiyye, Merisiyye, Küllabiyye, Gaylaniyye, Neccariyye, İlhamiyye, Mukatiliyye, Yunusiyye, Ca'diyye, Şebibiyye, Salihîyye, Sevbaniyye, Haşviyye, Muhaciriyye, Sufistaiyye, Lafziyye, Şimriyye..¹¹⁷

6.8. Mürcie Algısına Genel Bir Bakış

Mürcie, özellikle iman-amel ilişkisi hakkında görüşleri sebebiyle genel itibariyle eleştirilerin odağında olmuş, kendilerine muhalif olan bazı müelliflere göre sapık zümreler arasında zikredilmiştir. Buna karşın Ebu Hanîfe ve Maturidi'nin Mürcie'ye karşı tutumunun en azından bir kısmı için müspet olduğu bilinmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken husus, Mürcie'ye atfedilen görüşlerin isabetli olup olmadığıdır. Mürcie'ye ait olduğu ileri sürülen ve zemmedilen görüşlerin gerçekten Mürcî müelliflerin ekserisi tarafından savunulan görüşler olup olmadığı üzerinde durulması gereken bir husustur. İrcânın ve Mürcîliğin, zamanla, ameli değersizleştirme ve amelsiz bir iman inşa etme gibi olumsuz anlama evrilmesi, bu kavramların muhataplarını susturmak isteyenler tarafından bir etiketleme malzemesi olarak kullanılmasına yol açmıştır. Ebu Hanîfe, bununla ilgili Osman el-Bettî'ye gönderdiği risalesinde, *“Zikrettiğin Mürcie meselesine gelince: Bid'at ehli hak ve doğruyu söyleyen kimseleri bu isimle isimlendirirse, hakkı söyleyenlerin bunda ne günahı vardır? Oysaki böyle isimlendirilenler, adaletli ve sünnet ehli kimselerdir. Mürcie ismini de ancak onlara düşman olan kimseler vermiştir.”*¹¹⁸ şeklinde bir açıklama yapmıştır.

7. Endülüs'te İrcâ Düşüncesi ve Mürcie

Endülüs'te *ircâ* düşüncesi ortaya çıkarmak öncelikle diğer mezheplerin durumu ile ilgili bulunmaktadır. Bu yüzden bu coğrafyadaki Müslümanların tercih ettikleri din yorum biçimleri hakkında kısa bilgi verilmesi araştırmanın başarıya ulaşması bakımından önemlidir.

¹¹⁷ Ebu Muhammed Yemenî, *Akaidü's-selâse ve's-seb'in fırka* (Medine: Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikem, 2001); Ümüt Toru, *Ebu Muhammed el-Yemenî'nin “Akaidü'sselase ve's-Sebin Fırka” adlı Eseri ve İslam Mezhepleri Tarihi Açısından Önemi* (Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2006), 51.

¹¹⁸ Ebu Hanîfe, “Risâletü Ebî Hanîfe”, 63.

7.1. Endülüs'te Mezheplere Genel Bakış

Endülüs olarak bilinen Müslüman hakimiyeti altındaki İspanya topraklarında sosyal, siyasi ve dini açıdan dönem dönem çekişmeler yaşanmıştır. Bu mücadelelerde bölgenin etnik yapısındaki farklılıklar etkili olmuştur. Siyasi kargaşaların ve mücadelelerin yaşandığı bu bölgenin zamanla kendine has bir dini anlayışı da oluşmuştur. Ancak Hicri ikinci asrın başında fetihle birlikte gelen Müslümanların daha çok Evzaîlik'i tercih ettikleri açık bir durumdur. Gerek Medine'ye gelen Endülüslü öğrencilerin Muvatta tahsili sonrası bunu Endülüs'e taşımaları gerekse diğer sosyal ve siyasal nedenlerle fetihten iki asır sonra toplumun mezhep tercihi değişmiştir. Kargaşa ve yıkılış dönemlerinde ise doğunun diğer mezhepleri bölgeye ilgi duymaya başlamıştır. Bunlar arasında Malikilik diğer mezheplere göre hem sosyal hem de siyasal anlamda destek bulmuştur.

Bu ve benzeri nedenlerle Evzaîlik iki asır içerisinde yerini Malikilik mezhebine terk etmiştir. Söz konusu din yorum biçimi hem fikhî hem de itikâdî alanda tercih edilmiş ve uygulamaya konulmuştur. Başka bir ifade ile gayriresmi olarak adeta devletin din anlayışı Malikilik üzerinden şekillenmiştir. Özetle Endülüs coğrafyası genel itibariyle Maliki mezhebinin hâkim olduğu bir bölge olagelmıştır. İber Yarımadası'nın fethiyle Müslümanlaşan İspanya toprakları, Arapların ve daha önemlisi Kuzey Afrikalı Berberilerin yaşadığı bir coğrafya haline gelmiş, Kuzey Afrika'da yaygın mezhep olması sebebiyle Malikilik bölgeye kolayca intikal etmiş ve burada gelişim göstermiştir. Malikiliğin aynı zamanda bizzat hükümdarların teşvikiyle güçlendirilmesi, bu mezhebe ideolojik altyapı ve güvence sağlamıştır.¹¹⁹

Bölgede etkili olan üçüncü bir din yorum biçimi ise Bağdat'ta vefat eden Dâvûd ez-Zâhirî (ö. 270/884) tarafından kurulmuş olan Zâhirîlik olmuştur. Ancak Zâhirîlik zamanla Bağdat ve civarındaki taraftarını kaybetmiştir. Burada güç kaybeden din yorum biçimi İbn Hazm ile birlikte yaklaşık iki asır sonra Endülüs'te yeniden canlılık kazanmıştır. Bölgedeki Mâlikî hakimiyetine rağmen Zahirilik burada bir süre etkili olabilmiş, gerek İbn Hazm'ın etkisiyle gerekse sosyal ve siyasal şartlarla onun

¹¹⁹ Özdemir, "Endülüs"; Eyyüp Said Kaya, "Mâlikî Mezhebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 12 Ekim 2024).

yaşadığı dönemde birçok Müslüman tarafından tercih edilmiştir. Fakat İbn Hazm'ın vefatıyla birlikte bu mezhep de taraftarını kaybederek Endülüs'teki gücünü yitirmiştir.

Endülüs'te dördüncü bir mezhep olarak Eş'arîlik'ten söz etmek mümkündür. Bu din yorum biçimi Doğu'ya ilim yolculuğuna çıkan talebeler vasıtasıyla Kuzey Afrika üzerinden Endülüs'e giriş yapmıştır. Eş'arîliğin Endülüs'e kadar yayılmasında Bâkılânî'nin, Cüveynî'nin, Simnânî'nin ve İbn Fûrek'in eserleri etkili olmuştur. Ayrıca mezhebin bölgede temsili noktasında Ebü'l-Velîd el-Bâcî'nin (ö. 474/1081) ve İbn Tûmert'in (ö. 524/1130) önemli yeri bulunmaktadır. İbn Tûmert'in kurucusu olduğu Muvahhidler Devleti'nin iktidar zamanında Eş'arîlik bölgede güç kazanmıştır.¹²⁰

Genel olarak Kuzey Afrika'daki siyasi olayların ve itikadi fırkaların Endülüs coğrafyasına tesiri olduğundan, Haricilik ve Şia'nın Endülüs'te varlığının sebeplerini burada bulabilmekteyiz. Haricî Berberîlerin Emeviler ile çekişmeleri Endülüs'e de kısmen sirayet etmiş, Hariciliğin kollarından olan İbâziyye ve Sufriyye, Endülüs'te etkili olmuştur. Aynı şekilde Kuzey Afrika'da Şia'nın Fatımîler ile güç kazanması ile Şiilik Endülüs coğrafyasına doğru yayılım göstermiş, burada varlık göstermiştir. Mu'tezile ise Endülüs'te Haricilik ve Şia kadar tesir gösterememiştir.¹²¹ Hanefî-Mâtürîdî mezhebi ise diğerlerine nispetle daha az taraftar bulmuş, zaman zaman sorunları çözecek fetva araştırmalarında veya tartışmalarında bu mezhep gündeme gelmiştir.

7.2. Endülüs'te Mürcie

Müslüman hakimiyeti altındaki Endülüs coğrafyasında uzun yüzyıllar boyu Haricilikten Eş'arîliğe, Hanefilikten Zahirîliğe farklı mezhepler dönem dönem etkili olmuş, kendine taraftar bulabilmiştir. Bunun aksine Endülüs'te Mürcie'nin varlığına ancak yıkılış dönemlerinde rastlanmaktadır. Bunda daha çok Mürcie'nin, Endülüs'e oldukça uzak bir coğrafyada, Horasan ve Maverâünnehir bölgeleri gibi İslam

¹²⁰ Mehmet Özdemir, "Muvahhidler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 12 Ekim 2024); İbrahîm et-Tihâmî, "Mağrib'te Eş'arîlik", çev. Murat Akın, *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/2 (2018), 336, 341-342; Ali Osman Balcı, *Endülüs'te İslâm Mezhepleri* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Doktora, 2023), 171-178.

¹²¹ Balcı, *Endülüs'te İslâm Mezhepleri*, 130, 142, 163; Mehmet Dalkılıç, "İbn Hazm'a Göre Şia", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2006), 151.

topraklarının en Doğusunda yayılmış bulunmasının etkisi olduğu şüphesizdir. Bunun haricinde, Mürcie'nin kelimenin tam manasıyla bir mezhep olup olmadığı tartışılabilmiş, daha çok bir tavır ve tutum olduğu şeklinde değerlendirilmiştir.¹²² Bu duruma binaen, Mürcie'nin taraftar arayan bir mezhep refleksiyle yayılmacı politika izlememiş olması, Endülüs coğrafyasında izine rastlanmamasının anlaşılmasına yardımcı olmaktadır.

Endülüslü Mâliki fakihlerinin önde gelenlerinden olan Ebu Bekr İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148), Zâhirîlerin *el-Muvaṭṭa*'a yönelik tenkitlerini cevaplandırmak sebebiyle kaleme aldığı *Kitâbü'l-Mesâlik ilâ Muvaṭṭa*'ı Mâlik adlı eserinde, Ebu Âsım Huşeyş b. el-Esram en-Nesâî'den (ö. 253/867) alıntı ile ümmetten ilk ayrılan fırkaların kimler olduğunu aktarmıştır. O mezhepleri yetmiş üç fırka rivayetine göre tasnif etmiş ve ümmetten ilk ayrılan fırkaları; Zenâdika, Cehmiyye, Kaderiyye, Mürcie, Râfıza ve Harûriyye şeklinde sıralanmıştır. Bunların da zamanla birçok fırkaya ayrılarak yetmiş iki fırkanın meydana geldiğini ifade edilmiştir. İlk ayrılanlar içerisinde zikredilen Mürcie'nin de kendi içerisinde on iki fırkaya ayrıldığını belirtilmiştir.¹²³ Mürcie'ye değinmiş olması sebebiyle müellif ve eseri, çalışmamızın konusu bakımından önem arz etmektedir.

Sâid bin Ahmed el-Endelûsî, *Tabakâtü'l-Ümem* adlı kitabında Endülüslü alimlerden bahsettiği bölümde astronomi ve matematik bilgini olan ve “Sâhibü'l-Kıble” olarak anılan Ebû Ubeyde Müslim b. Ahmed b. Ebu Ubeyde el-Belensî'den (ö. 908) söz eder. Bu kişi hakkında verdiği biyografik bilgilerden sonra şair Ahmed b. Muhammed b. Abdirabbih'in (ö. 328/940) onun hakkında söylediği şu sözleri aktarır: “*Ebû Ubeyde senin anlattığın haberin sorumlusu kim? Bu soruyu sorana bir sorumuz var. Sen bizim topluluğumuzdan birçok konuda ayrı düştün. Mürcie, Mutezile olan doğru yolda değildir, aynı şekilde ilk kıble değiştirildi. Acaba onun yerini ne aldı? Behram, Biduht, Utarid (Merkür), Bercis (Müşteri), Zühal (Satürn) yıldızlarının bize rızık verdiğini iddia ettin.*”¹²⁴ Bu ifadede Mürcie'de olanın doğru yolda olmadığı

¹²² Mürcie'nin mezhepliği konusundaki değerlendirmeler için bkz: Karadaş, “Mürcie'nin Mezhepliği Problemi ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî”.

¹²³ Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah b. Muhammed Meafiri İbnü'l-Arabî, *el-Mesalik fî şerhi Muvaṭṭa*'i Malik (Beyrut: Darü'l-Garbi'l-İslami, 2007), 3/401; Balcı, *Endülüs'te İslâm Mezhepleri*, 92; krş. Dalkılıç, “Eş'arî'ye Göre Mürcie Mezhebinin Görüşleri ve Mürcie Fırkalarının Ayrılık Noktaları”, 87 vd.

¹²⁴ Sâ'id ibn Ahmed el-Endelûsî, *Tabakâtü'l-Ümem*, 170.

şeklinde bir nitelemde bulunulması, hicrî dördüncü yüzyıl Endülüs'ünde Mürcie algısı hakkında bize ipucu vermekte, Mürcie'ye bakışın müspet olmadığı anlaşılmaktadır.

Üzerinde durulması gereken bir diğer isim, Kuzey Afrika ve Endülüs'te kendisine ilk Kur'an tefsiri nispet edilen âlim olan Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Sellâm b. Ebî Sa'lebe et-Teymî'dir (ö. 200/815). Onun özellikle büyük günah meselesi hakkındaki görüşleri Mürcîliğe meyli olduğunun düşünülmesine sebep olmuştur. Daha ziyade Maliki kanadından bazı kimselerin mezhebî taassupla Mürcie isnadı mevcutsa da Yahya b. Sellâm kendisi hakkında çıkan Mürciilik iddialarını reddetmiş, kendisini yakînen tanıyanlar da bu iddiaları yalanlamıştır. Onun hayatına ve akidesine genel olarak bakıldığında bir Mürcî olduğu söylemek zordur. Endülüs'te Mürcîlik isnadı bulunması bakımından nadir bir durumdur.¹²⁵

Mısırlı İbnü'l-Kâsım (ö. 191/806) ve Eşheb el-Kaysî (ö. 204/820) gibi Malikiliğin kilit isimleri ve onların yetiştirdiği İsa b. Dînâr (ö. 212/828), Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî (ö. 234/849), Muhammed b. Ahmed el-Utbî (ö. 255/869), İbn Ebu Zeyd el-Kayrevanî (ö. 386/996) gibi alimler, Malikiliğin Endülüs'te yayılmasında önemli yeri olan isimlerdendir. Hocaları genelde Ehl-i Hadis'ten olmalarına rağmen İbnü'l-Kasım re'y ekolüne meyletmiş, eserlerinde “bu benim re'yim” ifadesini kullanmıştır. Ehl-i Hadis'in re'y taraftarlarına yoğun eleştirisi olan bir dönemde onun bu tavrı, ithamlara maruz kalmasına sebebiyet vermiş olmalıdır. Konuyla ilgili çalışmada Çağfer Karadaş'a göre mezkur Maliki fakihleri, içtihatlarında rey'e önem vermeleri sebebiyle Ehl-i Hadis tarafından Mürcî veya hadis karşıtı ithamlarına maruz kalmışlardır.¹²⁶

Muhammed bin İsa es-Sufî el-İlbirî hakkında bir anekdot anlatan İbn Hazm onun bazı görüşlerinden dolayı Kerramî olduğunu ifade eder.¹²⁷ Onun züht sahibi iyi bir vaiz olduğunu belirten İbn Hazm, onun münafıkların cennet ehli mümin olduklarını

¹²⁵ İsmail Cerraoğlu, “Yahyâ b. Sellâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 08 Ekim 2024); Muhammed b. Ahmed b. Temim et-Temîmî el-Mağribî Ebü'l-Arab, *Tabakatu ulemai İfrikıyye ve Tunis* (Tunis: ed-Dârü't-Tunisiyye, 1985), 174.

¹²⁶ Çağfer Karadaş, “Endülüs'te ve Kuzey Afrika'da Kelam İlmi”, *Endülüs İlim Havzasında İslam Düşüncesinin Öncü Şahsiyetleri* (İstanbul: Ensar, 2022), 216; Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî İbn Hazm, “Risale fi fazli'l-Endelüs ve zikri ricaliha”, *Resailu İbn Hazm el-Endelüsî* (Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirasat ve'n-Neşr, 1987), 178; Şükrü Özen, “İbnü'l-Kâsım”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 12 Ekim 2024).

¹²⁷ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 3/526.

kabul ettiğini ifade etmiştir. Şehristani, Berğus lakaplı bu zatın Cebriyye fırkası olan Neccariyye'den olduğunu belirtir. Şehristani, Muhammed b. İsa'nın görüşlerinin, kaynaklarda Mürcie mensubu olarak geçen¹²⁸ Bişr b. Gıyas (ö. 218/833) ve onun öğrencisi Hüseyin en-Neccar (ö. 230/845 civarı) ile yakın olduğunu da ifade etmiştir.¹²⁹ Muhammed b. İsa direkt olarak Endülüs'te bir Mürcii mensubu olarak görülemezse de görüşlerindeki benzerlik onun Mürcîliğe yakınlığını gösteren bir durum olarak değerlendirilebilir.

Direkt Mürcie ile ilişkili olmasa da konumuzla dolaylı yoldan ilgisi bulunabilecek bir diğer isim, Muvahhidler Devleti'nin kurucusu olan İbn Tumert'tir (ö. 524/1130). Onun *el-Mürşide* adlı eserini eleştiren İbn Teymiyye, onun sıfatlar konusunda Cehmiyye'ye yakın bir yol tuttuğunu belirtmektedir.¹³⁰ Mürcie ile benzer şekilde konumlandırılan Cehmiyye'nin Endülüs'te varlığı, konumuza dolaylı da olsa katkı sunmaktadır.

Sonuç olarak Endülüs'te itikadi bir mezhep olarak Mürcie varlığına geniş çaplı rastlanmasa da dönemin şartları içerisinde ulemanın gündemine girebilmiştir. Ancak bu söz konusu din anlayışının hiç taraftar bulamadığı anlamına gelmemektedir. Bu durum dönemin yazarlarına ait eserlerde rahatlıkla anlaşılmaktadır. Zira onlar bir kısım insanları Mürcîlikle suçlamışlardır. Başka bir ifade ile Endülüs'te bazı kimseler için nadiren de olsa Mürcîlik ithamlarıyla karşılaşmaktadır. Bununla birlikte yine bazı kimselerin Mürcie ile ilişkili olan Cehmîlik ve Kerrâmîlik gibi fırkalara isnadı da oldukça seyrek olan Mürcie varlığına istisnâ örnekler olarak gösterilebilir. Bu yüzden İbn Hazm'ın eserlerinde Mürcie'nin daha çok eleştiri çerçevesinde söz konusu edildiğini ve Mürcîlikle itham edilenlerin sıralandığını ifade etmeliyiz.

¹²⁸ Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, 130; Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 226.

¹²⁹ Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, 81.

¹³⁰ Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b Abdülhalim İbn Teymiyye, *Mecmuu fetava* (Riyad : Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1991), 142-143; Arif Aytekin, "İbn Tûmert", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 12 Ekim 2024).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İBN HAZM'A GÖRE MÜRCİE

1. İbn Hazm'ın el-Fasl'da İslam Mezhepleri Tasnifi

Mezhepler tarihçileri ve mezhep imamıları, erken dönemden itibaren çeşitli anlayış ve yöntemler izleyerek mezhep tasnifinde bulunmuşlardır. Genel itibariyle mezhepler tarihçileri, eserlerinde iftirak hadisi veya 73 fırka hadisi olarak anılan ve birçok farklı varyasyonu bulunan şu rivayeti esas almış ve mezhepleri sıralarken 73 rakamına ulaşmaya çalışmıştır:

“Yahudiler 71 fırkaya bölündüler, birisi cennette, 70'i cehennemdedir. Hristiyanlar 72 fırkaya bölündüler. 71'i cehennemde birisi cennettedir. Muhammed'in nefsi kudret elinde olan Allah'a yemin ederim ki şüphesiz benim ümmetim de 73 fırkaya ayrılacaktır. Biri cennette, 72'si cehennemde olacaktır. ‘Ya Resulallah, cennette olacak fırka kimlerdir?’ diye sorulduğunda o (sav.), ‘cemâattir’ diye cevap verdi.”¹

Rivayetine yer verilen iftirak hadisi, çoğu mezhep tarafından referans gösterilmiş ve her grup kendilerinin “fırka-i nâciye,” yani kurtuluşa eren yegâne fırka olduğunu bu hadisle temellendirme gayretinde olmuştur. Bu durum aynı zamanda bir fırkanın diğer fırkalara olan bakışını ve onlarla gireceği ilişkiyi belirlemede etkili olmuştur. Birbirinden farklı varyasyonları bulunan rivayetlerin sıhhatleri konusunda tartışmalar olması,² müelliflerin tasnif metotlarında farklılıklara yol açmıştır.

73 sayısının gerçek bir rakamı ifade ettiğini düşünen müellifler, eserlerinde mezhepleri tasnif ederken bu sayıya ulaşma amacı gütmüş, ana mezhepler ve bunların altındaki tali fırkaları sıralayarak 73 sayısına ulaşmışlardır. Bu metodu izleyenlerden eş-Şehristânî'ye göre hadisteki 73 sayısı gerçek rakamı işaret etmektedir.³ el-Bağdâdî (429/1037), el-Malatî (377/987), el-İsferâyînî (471/1078), Adûdüddin el-Îcî

¹ İbn Mâce, Sünen, “Fiten”, 17; Tirmizî, Sünen, “Fiten”, 18.

² Ahmet Keleş, “73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme”, *Marife* 5/3 (2005), 25-45; Mehmet Kubat, “73 Fırka Hadisi'ni Yeniden Düşünmek”, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi / Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 3/2 (2013), 9-45; Kadir Gömbeyaz, “73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (01 Haziran 2005), 147-160.

³ Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, 15, 36.

(756/1355), el-Münâvî (1031/1622) gibi müellifler de bu metodu takip etmiş ve eserlerinde 73 fırka sıralamışlardır.

Kimi müellifler, ya İbn Hazm gibi bu hadisi sahih bulmadığından ya da bu metodu tercih etmediğinden farklı şekilde tasnifte bulunmuştur.

Ebu'l-Hasan el-Eş'arî *Makâlâtü'l-İslamiyyin*'de mezhepleri tasnif ederken iftirak hadisine değinmeksizin bir tasnifte bulunur ve 10 ana fırkayla birlikte birçok tali fırkanın adını zikreder. Eserinde zikrettiği fırkaların toplamı 73'ten çok daha fazladır. Fahreddin er-Razi de 73 sayısının kesretten kinaye olduğunu kabul etmiştir. Ona göre bu rakam, fırkaların asgari sayısını ifade eden bir sayıdır.

İbn Hazm ise 73 fırka hadisini isnat açısından sahih bulmamış ve eleştirmiş, mezhepleri sıralarken belli bir rakama ulaşma çabası gütmemiştir. O, el-Fasl adlı eserinde bu hadisin isnadının sahih olmadığını, böylesi bir haberin, haber-i vahidi kabul eden kimse nazarında delil olmadığını belirtmiştir.⁴

İbn Hazm'ın el-Fasl eserini ve mezhepleri tasnif metodunu diğerlerinden ayıran ve önemli kılan hususlar şunlardır:⁵

- İbn Hazm el-Fasl'da yer verdiği mezhepleri tasvir edici (deskriptif) bir yaklaşımla değil tenkit edici bir yöntemle değerlendirmeye tabi tutmuştur. Bu doğrultuda asıl maksat, bir mezhebi, toplum içinde o mezhebe ün sağlayan görüşleri ile birlikte ele alarak belirli konular çerçevesinde ortaya çıkan fikirleri irdelemektir. Onun bu eseri kaleme alırken maksadı bir mezhepler tarihçiliği yapmak ve var olan tüm mezheplerin tarihçesini sunmak değildir. Metodolojisine uygun olarak problemler etrafında bir yol haritası çizmekte, öne çıkan meseleleri irdeleyerek o mezhebi tenkit etmektedir.⁶
- İbn Hazm, ihtilaf edilen hususlara Zâhirî bir perspektifle yaklaşarak tahlillerde bulunur. Bu konuda “*Allah Teâlâ'nın kelâmının zâhiri üzere hamledilmesi vaciptir. Allah'ın kelâmı, anlamın zâhiri manasında olmadığına dair bir nas,*

⁴ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/894.

⁵ Abdullah Yekta, *İbn Hazm'ın İtikâdî Mezhepleri Tasnif ve Tenkit Metodu* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Doktora, 2020), 105.

⁶ Mehmet Dalkılıç, *İbn Hazm'a Göre İslam Mezhepleri* (İstanbul: Lale Kitabevi, 2005), 169.

*icmâ veya hissî zorunluluk olmadığı müddetçe zâhirî anlamı dışında kullanılamaz. (Ancak böyle bir delil ile) zâhirî anlamından başka bir manaya nakledilebilir.”*⁷ diyerek meselelere bakış açısını ortaya koymuştur. Mezhepler tarihi kaynakları içerisinde eser müelliflerinin genel itibarıyla Eş’arî, Maturidî gibi geleneklerden olduğu düşünüldüğünde, Zahirî ekolün görüşlerini sunan nadir bir eser olarak *el-Fasl* oldukça önemli bir konumda bulunmaktadır.

- El-Fasl adlı eserinde mezhepleri en genel tabirle “Ehl-i Sünnet” ve “Ehl-i Bid’at” şeklinde ikiye ayırmış, Bidat ehli olarak gördüğü mezhepleri, doğru varsaydığı Ehl-i Sünnet’e yakınlık ve uzaklıklarına göre konumlandırmıştır. Bununla birlikte ona göre İslam dairesi içinde saydığı ana mezhepler beş tanedir: Ehl-i Sünnet, Mu’tezile, Mürcie, Şia ve Hariciler. Bu fırkaların da her biri kendi içerisinde çeşitli fırkalara ayrılmışlardır..⁸
- İbn Hazm bu 5 ana fırkanın alt kollarını tespit etmeye ve onların sayısını verme amacı taşımaz. Önemli gördüklerinden başlayarak, kişilerin ve mezheplerin ihtilafı hususlarla ilgili tüm görüşlerini beyan eder ve sonrasında tenkit edeceği yerde “*Ebu Muhammed şöyle dedi*” şeklinde başlayarak kendi eleştirilerini sıralar.
- İbn Hazm eserinde bu fırkaları, mezhebin içerisinde öne çıkan bir isim ve bu ismin takipçileri şeklinde nitelendirmiştir. Ona göre, Ehl-i Sünnet’e en yakın olan Mu’tezilî fırkası, Hüseyin b. Muhammed b. en-Neccâr ve Bîşr b. Ğıyâs el-Merîsî’nin yolundan gidenler, bir de Dırâr b. Amr’ın taraftarlarıdır. Ehl-i Sünnet’e en uzak olan Mutezilîler ise Ebü’l-Hüzeyl el- Allâf’ın takipçileridir. Haricilerden Ehl-i Sünnet’e en yakın olanı Abdullah b. Yezid el-İbâzî’nin taraftarları, en uzak olanlar ise Ezârika fırkasıdır. Şii fırkalar içerisinde Ehl-i Sünnet’e en yakın olanı Hasan b. Salih b. Hayy el-Hemezani’nin taraftarlarıyken en uzak Şii fırka ise İmamiyye’dir..⁹

⁷ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/70.

⁸ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/10.

⁹ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/10.

- Kitabında Müslümanların ayrılığa düştüğü hususların temelindeki görüşleri belirtmiştir. Müslümanların ayrılığa düştükleri konular *el-Fasl*'da tevhid, kader, iman, vâ'id, imamet ve sahabenin fazileti meseleleridir.¹⁰ Buna göre bu başlıklardaki hususlardan birinde veya daha fazlasında Ehl-i Sünnet'e muhalif görüşü benimseyen kişi veya gruplar birer fırka olarak nitelendirilmiştir.
- Her fırkanın kendine has görüşlerini belirlemiştir. Bu ana fikir o fırkanın bir mezhep olarak nitelendirilmesini sağlayan olmazsa olmaz ilkesi veya ilkeleridir. Bu doğrultuda Mürcie'yi bir mezhep sayabilmemiz için gerekli olan temel ilke, *iman*la ilgili görüşleridir. Mu'tezile'yi diğer mezheplerden farklı kılan ana ilkesi tevhid ve Allah'ın sıfatları konusundaki görüşleridir. Şia'nın temelinde bulunan ana fikir ise Hz. Ali'nin imameti ve bununla ilişkili olarak ashabın faziletteki dereceleri meselesidir. Haricilerin ana görüşü ise iman ve küfrün mahiyeti, vâid ve imamet meseleleridir.¹¹
- Kitabında bidat kavramıyla Mu'tezile, Mürcie, Şia ve Haricileri kastetmektedir. Bidat ehli olarak gördüğü fırkaların teşekkül süreçleri ve tarihini aktarmaktan ziyade bu fırkaları bir kelamcı gözüyle değerlendirerek İslam itikadına uygunlukları üzerinde yoğunlaşmıştır.
- Onun ifadesine göre Ehl-i Sünnet içerisindeki ayrılıkların geneli fetvalar konusunda olup itikadi meselelerde de az sayıda ihtilafları olmuştur. Fakat isimleri sayılan diğer dört fırkanın bir kısmı Ehl-i Sünnet'e ciddi seviyede muhalefet etmiş, kimiye az miktarda muhalefet etmiştir.¹²
- Yukarıda belirtilen hususları sıraladıktan sonra kelamcılarının ince meseleler olarak isimlendirdikleri hususları izah edeceğini, her fırkanın delil mahiyetinde savunageldikleri noktaları ortaya koyacağını ve bu meselelerden her birini kesin deliller ortaya koymak suretiyle açıklayacağını ifade ederek¹³ eserde izleyeceği metodunu belirlemiştir.

¹⁰ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/24.

¹¹ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/12-14.

¹² İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/10.

¹³ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/24.

- Eş'arî ve Şehristani mezhepleri şahıs bazlı ele almış olmasına karşın İbn Hazm mezhepleri itikat ve görüş bazlı ele almıştır. İtikadi manada ihtilaf edilen bir görüşe yer verip bu görüşü benimseyenleri aynı çatı altında toplamıştır. Örneğin *Allah'ın İşiten, Gören ve Kadim Olması*;¹⁴ *Mekân ve İstiva Konusu*;¹⁵ *Lütuf ve Aslah Konusu*.¹⁶ vb. konu başlıklarını açarak bu hususlarda ana mezheplerin veya bu görüşü savunan kişilerin görüşlerini birer birer eleştirir ve hatalarını serdetmeye çalışır. Bu metodunu uygularken oldukça sert, keskin ve eleştirel bir dil kullanmıştır.
- İbn Hazm, Ehl-i Sünnet tabiriyle, dinin akideye ve hükümlere yönelik tercihlerini direkt olarak nassa isnat edenlerin kastedildiğini ve bunun dışında kalanların, Ehl-i Sünnet'ten sayılamayacağını öne sürmektedir.¹⁷ Ona göre “öncelikle sahabiler, sonra sahabenin yolunu tercih eden tabiîn büyükleri, sonra da Ehl-i Hadis ve nesiller boyu onlara uyan fakihler ve yeryüzünde onlara uyan kimseler”¹⁸ Ehl-i Sünnet'i oluşturmaktadır.
- Mezhepler tarihinin klasik eserleriyle mukayese edildiğinde *el-Fasl*, Mürcie'nin adının zikri ve bu mezhebe ayrılan hacim konusunda ilk sıralarda yer almaktadır. Eserlerinde Mürcie'ye yer veren müelliflerden Eş'arî¹⁹ yaklaşık 30 sayfa, Şehristânî²⁰ ve Bağdadi²¹ ise yaklaşık 10 sayfa kadar yer ayırmıştır. Bu bakımdan *el-Fasl*'da yer verilen Mürcie'nin inanç ilkelerinin, Şehristani'de, Bağdadi'de veya Eş'arî'de verilenden çok daha fazla ve detaylı olduğu söylenebilir.

2. İbn Hazm'ın Mürcî Görüş Hakkındaki Düşüncesi

İbn Hazm eserinde Mürcie'yi şu şekilde tanımlamıştır:

¹⁴ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/88.

¹⁵ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/40.

¹⁶ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/672.

¹⁷ Galip Türkan, “İbn Hazm'a Göre Ehl-i Sünnet Kavramının İçeriği”, *Milel ve Nihal (Dergi)* VI/3 (2009), 85-86.

¹⁸ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/16.

¹⁹ Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 204-234.

²⁰ Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, 126-132.

²¹ Abdülkâhir el-Bağdadi, *el-Fark beyne'l-Firâk*, 148-153.

“Ebu Muhammed şöyle dedi: “Mürctie fırkasına gelince, onların benimsemiş oldukları temel görüş, iman ve küfrün mâhiyetinin ne olduğu, iman ve küfürle isimlendirme meselesi ve vaîd konusundadır. Onlar, diğer fırkalarda olduğu gibi bu esaslar dışında (kendi aralarında) ihtilaf etmişlerdir.”²²

Biz bu fırkaları, benimsemiş oldukları esas meseleler ile tahsis ettik. Zira her kim uzuvların amelinin iman olduğunu, imanın itaat ve isyan ile artıp eksileceğini; mümin bir kimsenin günahlardan herhangi birisi(ni) işlemesi) sebebiyle kâfir olacağını ya da diliyle veya kalbiyle iman eden bir müminin ebedî olarak cehennemde kalacağını söylese, o kimse Mürcî değildir. Mürctie’nin bu hususlardaki görüşlerinde onlara muvafık görüş belirten bir kimse, bunların dışında, Müslümanların ihtilaf ettiği hususların tamamında onlara muhalefet etse de o bir Mürcî’dir.²³

Buradan anlaşılacağı üzere, İbn Hazm’ın görüşüne göre bir kimsenin Mürcî sayılıp sayılamayacağına belirleyici olacak temel hususlar bellidir. Buna göre bir kişi, ameli imanın bir parçası olarak görmüyor, imanın artıp eksilemeyeceğini savunuyor, bir müminin işlediği günah sebebiyle kafir olmayacağını iddia ediyor, dili veya kalbi ile iman etmiş bir müminin cehennemde sonsuza kadar kalmayacağını söylüyorsa, o kişi bir Mürcî’dir. İbn Hazm’a göre zikredilen meselelerde bu görüşlere sahip olan bir kişi diğer tüm meselelerde Mürcîlere ihtilaf etse bile o kişi yine de Mürcî sayılmaktadır. Yine aynı şekilde bunlar harici tüm konularda Mürcîler ile mutabakat içinde olmasına rağmen bu hususlarda ihtilaf içindeyse, o kişi Mürcî olarak anılmamaktadır.

Mürctie *el-Fasl*’da bir mezhep olmaktan ziyade bir fikir, görüş, tutum veya tavır olarak ele alınır ve bu fikri benimseyenler aynı çatı altında toplanıp Mürctie olarak isimlendirilir.²⁴ İbn Hazm’a göre Mürctie’nin ittifak ederek görüş birliği içinde olduğu temel ilkeleri, iman ve küfrün tanımı, bu kavramların içeriği ve vaîd hususlarıdır. Bu konuların dışındaki meselelerde ise diğer mezheplerde olduğu gibi Mürctie de kendi içinde ihtilafa düşmüştür.²⁵

²² İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/12.

²³ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/14.

²⁴ Karadağ, “İbn Hazm ve Eşarilik Eleştirisi”, 93.

²⁵ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/12.

2.1. İbn Hazm'ın Mürcie Tasnifi: Mürcie'den Saydığı Kişi ve Mezhepler

Ehl-i Sünnete Yakın	Ebu Hanîfe ve onun takipçileri
Gulât (Aşırıya Gidenler)	Ebu'l Hasan el-Eş'arî (Eş'ariyye)
	Cehm bin Safvan (Cehmiyye)
	Muhammed bin Kerrâm (Kerrâmiyye)

Tablo 1: İbn Hazm'ın Mürcie'den Saydığı Fırkalar

Eserde Mürcie, belli başlı fırkaların çatısı niteliğinde bir mezhep olarak ele alınmış, Ebu Hanîfe ve onun takipçileri Mürcie'den sayılmıştır. Farklı mezhepler tarihçilerince müstakil birer mezhep olarak zikredilen Eş'ariyye, Cehmiyye ve Kerrâmiyye, el-Fasl'da Mürcie çatısı altında toplanmış ve bunlar dışında görüş sahibi bazı münferit isimler de Mürcie mezhebinin birer mensubu olarak zikredilmişlerdir. İbn Hazm Mürcie'yi Ehl-i Sünnet'in dışında tutmakla birlikte Mürcie içinde de sınıflandırmaya giderek Ebu Hanîfe ve onun görüşünde olanların Ehl-i Sünnete en yakın kimseler olduğunu belirtmiştir. Buna karşın, iman konusundaki görüşlerine binaen Kerramiyye, Cehmiyye ve Eş'ariyye'yi *el-Fasl*'da sert bir şekilde eleştirir ve gulât olarak nitelendirir. Kerramiyye'nin, imanın yalnızca dil ile ikrar olduğunu; Cehmiyye ve Eş'ariyye'nin ise imanın yalnızca kalpteki inanç olduğunu savunmaları, onların İbn Hazm'a göre gulâttan sayılmalarına sebep olmuştur.

Burada dikkat edilmesi gereken önemli bir husus, İbn Hazm'ın mezhepleri problem odaklı tasnif metodolojisine uygun olarak sıralamasında Mürcie'yi hangi meselelere odaklanarak tanımladığıdır. İbn Hazm bir Mürcie tarihçesi yazmak veya önde gelen Mürcii fırkalar sıralaması yapmak niyetinde değildir. Bu çerçevede onun

Mürctie için tespit ettiği temel kaide, *iman* meselesidir. İman ile ameli birbirinden ayıran istisnasız herkesi Mürctie çatısı altında toplamıştır.

Ayrıca dikkate değer bir husus da İbn Hazm'ın Eş'arîliği Mürctie içerisinde ele almasıdır. Eş'arîlik günümüzde Ehl-i Sünnet kelamının Maturidilik ile birlikte iki ana kolunu teşkil etmektedir. Mürctie ise bir kısım görüşe göre Ebu Hanîfe ve taraftarlarıyla özdeşleştirildiği için Hanefî kelamıyla ilişkilendirilebilir. Cehmiyye ve Eş'ariyye'nin de aynı çatı altında zikredildiği eserler mevcuttur.²⁶ Ancak İbn Hazm'ın Eş'arîliği Mürctie içerisinde değerlendirilmesi, mezhepler tarihi açısından istisnai bir bakış açısidir. İbn Hazm açısından ameli imandan ayıran Eş'arîliğin Mürctie içinde tasnif edilmesi için Mürctie'nin iman-amel ayırımına dayanan temel kaidesi belirleyici ve yeterli bir etken olmuştur.

2.2. Mürctie'nin Gulâtı (Aşırıya Gidenleri)

Mezhepler tarihi terimi olarak “itidal çizgisini aşanlar” anlamına gelen gâliyye veya gulât terimi, İbn Hazm'ın eserinde bidat ehli fırkalar içerisinde aşırıya gidenler için kullandığı bir tabirdir. O, bidat ehlinen gördüğü her mezhebin küfre varan veya akla aykırı görüşlerini açıklamış, bu mezheplerin görüşlerine detaylıca yer vermiştir. “*Mürctie'nin Rezilliklerinin Açıklanması*” adını verdiği bölümde ise Mürctie içinde gördüğü fırkaları irdelerek mezhebin genel bir fotoğrafını çizmiş, itikadi bakış açılarına sırasıyla değinmiş, hatalarının tespitini yapmıştır. İbn Hazm'a göre Mürctie'nin gulâtı iki gruptur. Bunlar, *el-Fasl*'da şu şekilde tasnif etmektedir:

“Ebû Muhammed şöyle dedi: Mürctie'nin gulâtı (aşırı gidenleri) iki gruptur; bunlardan biri “Kişi, -her ne kadar kalbiyle küfre inansa bile- dili ile ikrar etmesidir. Böyle yapan bir kimse, yüce Allah nezdinde mümindir, Allah'ın dostu ve cennet ehliendir.” şeklinde söyleyen gruptur. Bu, Muhammed b. Kerrâm es-Sicistânî ve arkadaşlarının görüşüdür. Onlar, Horasan ve Beyt-i Makdis'te bulunmaktadır. İkincisi ise, “İman, kalpteki inançtır; bir kimse -hiçbir baskı olmadan (takiyye yapmaksızın)diliyle küfrünü ilan etse, putlara ibadet etse veya İslâm ülkesinde yahudilere veya hristiyanlara bağlansa; İslâm ülkesinde haça ibadet etse ve teslisi kabul ettiğini ilan etse ve bu inanç üzere ölse bile o mümindir, yüce Allah nezdinde imanı-ı kamil sahibi olup O'nun dostudur

²⁶ Ya'kûb bin Abdülatîf, *İslâm mezhepleri ve kelâmı: İnceleme - metin*, çev. Halil İbrahim Bulut vd. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 52, 147.

ve cennet ehliendirir.” şeklinde görüş beyan eden gruptur. Bu görüş, Ebû Muhriz Cehm b. Safvan es-Semerkandî’nin görüşüdür.”²⁷

İhtilaflı itikadi meseleler bazında yer verdiği başlıkların altında çok kez Mürcie’nin gulâtından saydığı iki gruptan (üç tabakadan) birisi -Cehmiyye, Kerramiyye ve Eş’ariyye- yer almaktadır. Muhataplarını oldukça sert bir dille eleştiren İbn Hazm, Mürcie’yi de aynı şekilde tenkit etmekten geri durmamıştır. Eş’arîliğin Bağdat ve Basra’da var olduğunu ve Kayravan ve Endülüs’te güçlendiğini ancak sonradan güçlerinin zayıfladığını ifade etmiş, bunun için de Allah’a hamd etmiştir. Gulât olarak nitelendirdiği fırkaları kimi zaman küfür veya şirk nispet ederek tenkit etmektedir. Şimdi İbn Hazm’ın direkt olarak Mürcie’ye nispet ederek aktardığı ve tenkit ettiği görüşlerine bakacağız.

3. El-Fasl’da Mürcie İsmiyle İfade Edilen ve Tenkit Edilen Görüşler

İbn Hazm eserinde Ehl-i Sünnet dışındaki bidat ehli fırkaların her birinin görüşlerindeki aşırılıkları, küfre götüren durumları ve muhal olabilecek görüşleri yani her bir mezhebin şenaatini açıkladığı bölümlere yer vermiştir. Bununla birlikte ihtilaflı meselelere odaklanarak bu meseleler ekseninde mezheplerin görüşlerine yer verdiği metodu da uygulamıştır. Biz önce zikredilen meselelerin hangilerinde Mürcie ile ilgili bir görüş ve eleştiri varsa bunlara birer birer yer verecek, daha sonra “*Mürcie’nin Rezilliklerinin Açıklanması*” bölümünde yer verdiği eleştirilerini aktaracağız.

Şunu belirtmekte fayda vardır ki, İbn Hazm *el-Fasl* adlı eserinde, Ebu Hanîfe ve onun görüşünde olanları; Cehm b. Safvan’ı ve Cehmiyye’yi; Muhammed b. Kerrâm’ı ve Kerrâmiyye’yi; Ebu’l-Hasan el-Eş’arî’yi ve Eş’arîleri Mürcie’nin fırkaları saydığı halde, kitapta kelâmî konuların açıklandığı bablarda/başlıklarda bu saydığımız isimlerin yer yer farklı görüşlerde oldukları görülmektedir. Sözgelimi ru’yetullah konusunda Mürcie’nin görüşü ile Cehm b. Safvan’ın görüşü birbirinden ayrı zikredilmiştir.²⁸ Yine kader ve istitaat konusunda Eş’arî’nin görüşü ile Mürcie’nin görüşü aynı olmasına rağmen, birbirlerinden farklı fırkalarmış gibi ikisinin de ismi

²⁷ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 3/524.

²⁸ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/242.

zikredilmiştir.²⁹ Bundan hareketle İbn Hazm'ın Mürcie'yi tüm fırkalarıyla aynı görüşlere sahip olan müstakil bir fırka değil, amel-iman ayırımına giden tüm şahıs ve fırkaların ortak adı ve çatısı olarak gördüğü açıktır.

Şimdi eserde direkt olarak Mürcie isminin geçtiği ve bu şekilde eleştirildiği meseleleri sırasıyla ele alalım:

3.1. İman Konusu

İbn Hazm'a göre "imanın mahiyeti" ve "iman-amel ayrımı", Mürcie'nin temel kaidesidir. Bu hususta imanın mahiyetinin sadece dildeki *ikrar* olması, sadece kalpteki *tasdik* olması veya her ikisinin birden bulunması şeklinde ayrımları sebebiyle Cehmîler, Kerrâmîler, Eş'arîler ve Ebu Hanîfe'nin mezhebinden olanlar bu görüşleri çerçevesinde tasnif edilmiştir. Buna göre sayılan 4 fırkanın ameli imandan saymamalarının delilleri aynıdır: *"Kur'ân, apaçık Arapça lisaniyle indirilmiştir. Yüce Allah ve Elçisi (s.a.v.) bizlere Arapça lisaniyle hitap etmişlerdir. "İman" kelimesi ise sözlükte sadece tasdik etmek anlamına gelir. Uzuvarla amel ise sözlükte "tasdik" olarak isimlendirilmez ve dolayısıyla bunlar iman değildir."*³⁰

Eserde *"İman, Küfür, İtaatler, Günahlar, Va'd ve Va'id Kitabı"* başlığı altında, bu sayılan meseleler hakkında fırkaların farklı görüşleri sıralanmıştır. İman konusunda Mürcie fırkalarının görüşleri İbn Hazm'a göre kendi içerisinde 3 gruba ayrılır. Birinci gruba dahil olan Cehmiyye ve Eş'ariyye'nin ortak görüşüne göre iman sadece yüce Allah'ı kalp ile bilmektir. O kadar ki Yahudi veya Hristiyan olan bir kişi dil ve fiilleriyle küfür izhar etseler de eğer Allah'a kalben iman etmiş, kalbiyle bilmişlerse, cennetlik bir Müslüman sayılmaktadır.³¹

İkinci grubu oluşturan Muhammed b. Kerrâm'ın görüşüne göre iman kişinin -şayet kalben küfür içinde olsa bile- yüce Allah'ı dil ile ikrar etmesidir. Bu olduğu takdirde o cennet ehli bir mümin sayılacaktır.³²

²⁹ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/296.

³⁰ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/738.

³¹ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/736.

³² İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/738.

İman konusunda Ebu Hanîfe'nin görüşüne de şu şekilde yer verilmiştir:

“Başka bir topluluk ise, imanın kalple bilmek ve dille ikrar etmek şeklinde ikisi birlikte olduğunu kabul etmiştir. Buna göre kişi (İslâm) dinini kalbiyle bilip diliyle ikrar ettiğinde imanı ve İslâm'ı kâmil bir Müslüman olmuştur. Ameller iman diye isimlendirilmezler fakat ameller imanın kanunlarıdır. Bu da, fakih Ebû Hanîfe Nu'man b. Sâbit ve fakihlerden bir topluluğun görüşüdür.”³³

İbn Hazm, *iman* konusunda Ebu Hanîfe ve diğer Mürcie fırkaları olan Cehmiyye, Kerramiyye ve Eş'ariyye'nin delilinin aynı delil olduğunu ifade eder. Bu delil Kur'an'ın apaçık Arapça lisanıyla indirilmiş olmasına dayanmaktadır. Bu delile göre “iman” kelimesi sözlükte “tasdik” manasındadır ve organlarla amel lügatte tasdik şeklinde adlandırılmaz ve dolayısıyla ameller iman değildir. Yine bir başka delil ise imanın tevhid olduğu, amellerin tevhid olarak isimlendirilemeyeceği ve dolayısıyla amellerin iman olamayacağıdır.³⁴

İmanın sözlükte “tasdik” manasında oluşu, İbn Hazm'a göre Eş'ariyye, Cehmiyye ve Kerramiyye'nin görüşlerini başka bir delil gerektirmeksizin çürütür. Çünkü onun belirttiğine göre Arap dilinde tasdik, dil ve kalp ile birlikte olursa tasdik anlamı taşır.³⁵ Lügate göre iman kelimesi asıl manasıyla, tasdik sahibi kimsenin -belli bir şeyi değil- herhangi bir şeyi teyit etmek şeklinde kalp ve dil ile gerçekleşir.³⁶ İbn Hazm bu üç fırkaya karşı amelin imandan olmasına hiç değinmeden, sadece tasdikte dil ve kalp birliğini vurgulayarak bir savunma yapmıştır.

Ebu Hanîfe'nin görüşüne gelince, İbn Hazm'ın eleştirisine göre iman kelimesinin anlamındaki tasdik, Ebu Hanîfe'nin görüşünde olanlara göre sınırlandırılarak anlaşılmakta, sadece dil ve kalpteki tasdik olarak görülmektedir. Halbuki İbn Hazm'ın görüşüne göre iman, “Allah'ı, onun elçisini, Kur'an'ın getirdiği her bir hususu, dirilişi, cennet-cehennemi, namazı, zekâtı ve bunların dışında ümmetin

³³ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/738.

³⁴ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/738.

³⁵ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/740.

³⁶ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/746.

icmâ ettiği hususları tasdik eden kimseye verilen isimdir.”³⁷ Bir başka deyişle İbn Hazm’a göre iman; akit, söz ve ameldir.³⁸

Mürcie’nin iman konusunda “eğer amel iman olarak adlandırılrsa idi, amelinde noksanlık olan bir kişinin imanı olmazdı ve mümin sayılamazdı” biçimindeki tezine karşılık olarak İbn Hazm, “o kimsenin imanın tamamının değil bir kısmını kaybettiğini” belirtmiştir.³⁹ Buna göre amelleri vesilesiyle imanı artan bir mümine kıyasla o, yerine getirmediği amelleri sebebiyle imanı eksik bir mümindir. İmanından noksan olan şey ise, başkalarının yaptığı amellerdir.⁴⁰

İbn Hazm amellerin de iman olduğunu ayetlerden örnekler vererek açıklamakta, Mürcie’nin amel-iman ayrımını çürütmeye gayret etmektedir. Örneğin, “*İmanlarına iman katsınlar diye müminlerin kalplerine huzur ve güven aşıl原因an da O’dur*”⁴¹ ayetini görüşüne delil olarak sunmakta, bu ayetin Allah’ın dine ait amellere iman ismini verdiğini gösterdiğini belirtmektedir. Çünkü imandaki artış tasdik veya inanç konusunda değil, sadece ameller boyutundadır. Benzer şekilde, “Allah imanınızı asla zayi edecek değildir”⁴² ayetindeki imanın amellere işaret ettiğini belirtmiştir. Tüm delillerini serdettikten sonra -Mürcie’yi kastederek- bu görüşten başka görüşte olanların Kur’an’a, sünnete ve tüm Müslümanların icmâına karşı bir sapkınlık içinde olduğunu ifade etmiştir.⁴³

3.2. Günahkârın İsimlendirilmesi Konusu

Büyük günah işleyen kimsenin durumu hakkındaki yorumu, Mürcie’nin en ayırt edici görüşlerindendir. Ehl-i kiblede büyük günah işleyen kimseler, imanlarından dolayı mümin olmakla birlikte büyük günah işlemiş olmaları sebebiyle fasıktırlar. Onların ahiretteki durumu Allah’a bırakılmıştır; O dilerse affeder veya cezalandırır.⁴⁴

³⁷ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/742.

³⁸ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/746.

³⁹ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/744.

⁴⁰ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/796.

⁴¹ Fetih, 48/29.

⁴² Bakara, 2/286.

⁴³ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/798.

⁴⁴ Kutlu, “Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları”, 188.

Mürcie'nin günahkârın durumuyla alakalı görüşüne *el-Fasl*'da yer verilmiştir. *el-Fasl*'daki ifadeye göre Mürcie'ye göre günahkâr olan kişi, hiç hayır yapmamış ve kötülükten uzak kalmamış olsa bile kamil iman sahibi bir mümindir.⁴⁵ İbn Hazm ise günahlar arasında ayırım yaparak günahları küçük günah (seyyiât) ve büyük günah (kebîre) olarak ele alır. Büyük günahlardan kaçınıldığı takdirde küçük günahların yapılan iyiliklere karşılık affedileceğini ifade eder. Bir kimseyi iman dairesinden çıkararak şeyin yalnızca küfür ve yine küfrün alanından çıkaracak şeyin ancak iman olduğunu belirtir. Yine onun görüşüne göre kâfir olan herkes, aynı zamanda fâsık, zalim ve günahkârdır. Fakat her fâsık, zalim ve günahkâr olan kimse ise kâfir değildir. Yine o, büyük günahlardan uzak kaldığı müddetçe bir kimse için fasıklık ve zulüm ismini kullanılmayacağını savunur.⁴⁶

3.3. İmanda İstisna Konusu

Mürcie'nin ilkelerinden olan bu esasa göre, bir kimsenin “ben inşallah müminim” veya “ümit ediyorum ki müminim” yerine “ben gerçekten müminim” demek suretiyle imanına şek ve şüphe katmamalıdır. Çünkü mümin gerçek manada mümin, kâfir de gerçek manada kâfirdir. İmanda şüphe bulunamayacağı gibi inkârda da şüphe yoktur. Bu Mürcie'nin görüşüdür.⁴⁷

İbn Hazm da İbn Mesud'un görüşünü tasdik ederek Mürcie ile benzer şekilde imanda *istisnâyı* reddeder. Buna göre “ben inşallah müminim” demek doğru değildir. İbn Mesud'un lügat konusunda hüccet olduğunu belirtmiş ve “Mürcie'nin cahilleri nerede” diyerek bu konuda Mürcie'den bazılarının farklı görüşte olduğunu işaret etmiştir.⁴⁸ Mürcie'nin temel kaidelerinden olan imanda *istisnânın* reddi meselesinde Mürcie'nin hangi mensubunun muhalif görüşte olduğunu kastettiği anlaşılamamaktadır.

⁴⁵ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/842.

⁴⁶ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/842“Günahkârın İsimlendirilmesi Meselesi” bölümü.

⁴⁷ Kutlu, “Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları”, 190-191.

⁴⁸ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/838.

3.4. Va'd ve Va'id Konusu

Va'd ve Va'id meselesindeki yaklaşımı Mürcie'nin öne çıkan özelliklerinden biridir. El-Fasl'da ifade edildiğine göre Mürcie'den bazıları, küfür varken iyiliğin fayda vermeyeceği ve Müslümanlıkla birlikte günahın da zarar vermediği görüşündedir. Ne kadar günah işlerse işlesin Müslüman bir kimsenin cennette olacağını ve cehenneme gitmeyeceğini düşünürler. Zira cehennem kâfir kimse içindir. Yine Mürcie, cehenneme girmiş olanın sonradan cehennemden çıkacak olmasını reddeder. Aksine, cehennem ehli ilelebet orada kalacaklardır. Cennete gitmiş olan da cehenneme girmeyecektir.⁴⁹

İbn Hazm bu görüşe karşı Ehl-i Sünnetin görüşünü açıklamış, kafirlerin ebedi cehennemde kalacaklarını, müminlerin de nihai varış noktasının mutlaka cennet olacağını belirtmiştir. Fakat bununla birlikte Müslümanlar ya günahları sebebiyle cehenneme girdikten sonra cennete konulacak, ya da cehenneme hiç girmeyecektir. Mürcie ise ne günah işlerse işlesin müminin iman etmesi sebebiyle cehenneme hiç girmeyeceğini savunmaktadır.

İbn Hazm, günahkarların kafir olduğunu ilan edenlerle Mürcie'nin müminlerden va'idi düşürmesinde aynı delili farklı yorumladığını belirtir. Delil olarak sunulan “*O ateşe ancak gerçeği yalan sayıp sırt çeviren isyankâr kişi girer.*”⁵⁰ ayetini Mürcie, Allah'ın cehenneme sadece yalanlayarak yüz çevirmiş olan kimselerin gireceğini haber verdiği ve buna göre bu durumda olmayan yani yalanlamış ve yüz çevirmiş olmayan bir kimsenin ateşe girmeyeceği şeklinde anlamış, müminlerin cehennemden uzak olacağını savunmuşlardır.⁵¹

Va'id meselesinde İbn Hazm, Mu'tezile ile Mürcie arasındaki muarazaya yer vererek ikisinin de hatalı olduğunu söyler. Mu'tezilenin “Allah günahların kötü olduğunu bildirmiş ve günah işleyenlere azap edileceğini bildirmiştir” diyerek cezayı öncelediğini ve zemmin üstün gelmesini istediğini; Mürcie'nin de “Allah iyilikleri bildirmiş ve iyilik işleyenlere mükâfatın verileceğini vaat etmiştir” diyerek mükafatı

⁴⁹ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 3/12.

⁵⁰ Leyl, 92/15-16.

⁵¹ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/844.

öncelediğini ve hamdin galebe çalmasını istediklerini belirtir. Halbuki Allah, “Şüphesiz ben, erkek olsun kadın olsun -ki birbirinizden meydana gelmişsinizdir- sizden bir şey yapanın emeğini asla boşa çıkarmam”⁵² ve “Kim zerre miktarı hayır yapmışsa onu (karşılığını) görür. Kim de zerre miktarı şer işlemişse onu (karşılığını) görür.”⁵³ ayetlerinde buyurduğu üzere her işin karşılığının verileceğini bildirmektedir.⁵⁴

3.5. Ru’yetullah Konusu

İbn Hazm ru’yetullah konusunda Mürcie’nin Ehl-i Sünnetin çoğunluğu ile benzer şekilde “Allah’ın dünyada görülemeyeceği halde ahirette görülebileceği” görüşünde olduğunu ifade eder.⁵⁵ İbn Hazm’ın kanaatine göre Allah’ı ahirette görmemiz, bizim tecrübe ettiğimiz bir görme ile olmayacaktır. Ru’yet, dünyada var olan gözümüzde olmayacak, Allah’ın ahirette vereceği bir kuvve (güç) ile gerçekleşecektir. Onun aktardığına göre bu, kimilerine göre altıncı duyu organıdır. Bununla birlikte bu görme yalnızca müminlere ait bir görme olacak, kafirler Allah’ı göremeyecektir. Bu görüşlerine “Oysa o gün bir kısım yüzler rablerine bakarak mutlulukla parılayacak”⁵⁶ ve “Hayır! o gün onlar, Rab’lerinden perdelenmiş olacaklardır”⁵⁷ ayetlerini delil getirmiştir.

3.6. Kader ve İstitaat Konusu

Kader konusunda Mürcie içerisinde iki farklı görüş aktarılır. Mürcie’den kaderi kabul eden bir grubun görüşüne göre fiili meydana getiren istitaat, yalnızca fiil ile birlikte olur ve onun önüne geçmez. Bu görüşlerinde Ehl-i Sünnetle birliktedirler. Kader konusunda Mu’tazile ile paralel görüşte olan Muhammed b. Şebîb, Yûnus b. Avn, Sâlih Kubbe ve en-Nâşî’ gibi Mürcie fırkasından bazı kimselerin görüşüne göre ise istitaat, fiil olmadan önce insanda mevcut olduğu yönündedir.⁵⁸ Ayrıca İbn

⁵² Al-i İmran, 3/195.

⁵³ Zilzâl, 99/7-8.

⁵⁴ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/850-852.

⁵⁵ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/242.

⁵⁶ Kıyâme, 75/22-23.

⁵⁷ Muttaffifin, 83/15.

⁵⁸ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/296.

Hazm Mürcie'den saydığı Cehm b. Safvan'ın kader konusunda insanın fiillerine mecbur olduğunu ve herhangi bir istitaatının bulunmadığı, *cebri* kabul ettiği görüşünde olduğunu aktarır.

Bu konuda Ehl-i Sünnetin görüşünü taşıyan İbn Hazm, *cebri* gerektirmeyecek şekilde *kaderi* ve *kazâyı* kabul eder. Kader konusunda Mu'tezile ile birlikte olan ve istitaatın fiilden önce olduğunu öne süren Mürcî fırkalarını, kafirin durumunu örnek vererek tenkit eder. Buna göre bir kafir ya iman ile emrolunmuştur ya da bunun aksidir, yani iman ile emrolunmamıştır. Eğer bu grup, iman ile emredilmediğini söylerse, bu küfürdür. İman ile emredilmişse, şu iki halden birisi ortaya çıkmaktadır. Bu kişi ya emredildiği şeye gücü yettiği halde bununla emredilmiştir -ki bu İbn Hazm'ın görüşüdür- ya da bu şeye gücü yetmediği halde böyle bir işle emredilmiş olur. Bu da Allah'a, bir kimsenin güç yetiremeyeceği şeyi teklif etmesinin nispet edilmesi manasına gelir. Bu durum, âmâ olan birinin görme ile, yatalağın koşma ile mesul tutulması gibidir ki bu zulümdür.⁵⁹ Cehm'in *cebri* kabul eden görüşünü de duyu organları, nas ve lisan ile tenkit etmekte, bu görüşün doğru olduğu varsayıldığında "La havle vela kuvvete ila billah/güç ve kuvvet ancak Allah ile" lafzının hiçbir manasının olmayacağını ifade etmektedir.⁶⁰

3.7. Allah'ın Mahlûkatın Fiillerini Yaratması Konusu

Allah'ın kulların fiillerini yaratması hususunda İbn Hazm'a göre Mürcie'nin bir kısmı Ehl-i Sünnetle benzer şekilde fiillerin tamamının yaratılmış olduğunu, Allah'ın fiilleri onların faillerinde yarattığını kabul etmektedir. Buna karşın Mürcie'den bazı kimseler ise Mu'tezile ile birlikte, kulların fiillerini kendisinin yaptığı, bunların Allah tarafından yaratılmadığı görüşündedirler.⁶¹

İbn Hazm Mu'tezile'nin başı çektiği ve Mürcie'den bazı kimselerin muvafakat ettiği bu görüşe şiddetle karşı çıkar ve insanların fiillerini yaratanın Allah olduğunu

⁵⁹ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/304.

⁶⁰ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/298.

⁶¹ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/374.

savunur. İnsanın fiillerini Allah'ın yaratmadığı, fiillerin sonradan var olduğu ve failleri tarafından yapıldığı görüşünü, lanetli ve çirkin bir görüş olarak değerlendirir.⁶²

Cahız'ın konuyla ilgili *cebre* yakın bulduğu görüşünü eleştirirken “Cehm'in ve bütün Mücbire'nin görüşünden daha çirkin” olduğunu ifade eder ve iradenin önemine vurgu yapar.⁶³

3.8. Peygamberlerin Günah İşleyip İşlemediği Meselesi

İbn Hazm'ın ifadesine göre Mürcie'den Kerramiyye grubu, Eş'arîlerden Bâkılânî ve taraftarları ile Yahudiler ve Hristiyanlar, sadece tebliğ konusunda yalan söylemeleri dışında, peygamberlerin küçük veya büyük tüm günahları kasten işleyebileceklerini kabul etmektedir. Hatta İbn Hazm Kerrâmiyye'den olan bazı kişilerin peygamberlerin tebliğ yaparken dahi yalan söyleyebileceğini işittiğini ifade eder.⁶⁴ İbn Hazm Bâkılânî'nin bu konudaki görüşünü öğrencisi Simnânî'nin kitabından aldığını belirtir. Bu görüşüne ilaveten Bâkılânî peygamberlerin küfre düşmelerini de caiz görmüş, daha önce nehyettiği bir şeyi yaptığında bunu Allah'a asi olarak yapabileceğini, Hz. Muhammed'in ümmetinin içinde ondan daha fazilet sahibi bir kimsenin olabileceğini de imkân dahilinde görmüştür.

İbn Hazm bu hususta çok sert bir tavırla bu görüşlerin mutlak küfür ve şirk olduğunu, İslam'dan irtidat manasına geldiğini belirtmiştir.⁶⁵ Eş'arîlerin ve özellikle Bâkılânî ve Simnânî'nin Mürcie'den sayıldığı düşünüldüğünde bu küfür isnadı önemlidir. İbn Hazm'a göre peygamber olmayan bir insanın bile hiç günah işlememesi aklen mümkünken, bir peygamberin günah işleyebileceğini iddia etmek hatalıdır. Bu durum ayrıca, peygamber olmadığı halde hiç günah işlemeyen birisinin peygamberden daha üstün olması sorununu ortaya çıkarır ki bu durum kabul edilemez. İbn Hazm'a göre hiçbir peygamberin -küçük ya da büyük olsun- bir günahı isteyerek yapması caiz olmaz. Peygamberlerin tebliğlerinde yalan söylemek dışında diğer günahı işlemelerini

⁶² İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/376.

⁶³ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/378.

⁶⁴ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/940.

⁶⁵ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/942.

caiz gören Mürcie'den Kerrâmiyye'nin ve Bâkılânî'nin bu görüşünü de tutarsızlık ilkesiyle çürütme yoluna gider.⁶⁶

3.9. Günaha veya Küfre Tövbe Ettikten Sonra Tövbe Edilen Ameli Tekrar İşleme Konusu

el-Fasl'da tövbe ile ilgili Mürcie'ye ait olduğu şeklinde geçen bir görüş mevcuttur, ancak bu görüşün sahibi olarak gösterilen İbnü'l-İhşîd, Mu'tezilî olduğu bilinen⁶⁷ ve İbn Hazm'ın da "bu şahıs Mu'tezilenin büyük alimlerinden biridir" şeklinde tanıttığı bir kimsedir. Aynı zamanda onun Şâfiî mezhebinden olduğunu belirtmiştir. İbn Hazm'a göre İbnü'l-İhşîd, -günaha dönmemeye niyet edilmemiş olsa bile- tövbenin sadece pişmanlıktan ibaret olduğu görüşündedir. İbn Hazm bu görüşü Mürcie'nin görüşleri içerisindeki en kötü söz olduğunu belirtir. Bununla birlikte büyük günah işleyenin tövbe etmesi sebebiyle sorguya çekilmeyeceği görüşünün de vaîd prensibine ters olduğunu ifade eder.⁶⁸

3.10. Sahabenin Fazileti Meselesi

İnsanlar arasında Hz. Peygamber'den (s.a.v.) sonra en faziletli olanın kim olduğu hususunda İbn Hazm'a göre Mürcie'den bazıları bu kişinin Hz. Ali olduğu görüşündedir. Bir kısmı ise Hz. Ebubekir ve ondan sonra Hz. Ömer olduğu görüşündedir. Bu görüşlerinde Ehl-i Sünnetle uyum içerisindedir.⁶⁹

İbn Hazm insanların Hz. Peygamber'den (s.a.v.) sonra en faziletli olanının Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hanımları ve sonra Hz. Ebubekir olduğunu ifade etmiştir. Bu meselede Mürcie'yle birlikte Ehl-i Sünnet'in görüşü olarak aktardığı görüşe dahi itirazda bulunmaktadır.⁷⁰

⁶⁶ Murat Serdar, *İbn Hazm'ın Kelami Görüşleri* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Doktora, 2005), 263.

⁶⁷ Mustafa Öz, "İbnü'l-İhşîd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 08 Temmuz 2024).

⁶⁸ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 3/70.

⁶⁹ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 3/228.

⁷⁰ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 3/300.

3.11. Hz. Ali'nin Sahabeden (r.a.) Kendisi ile Savaşan Kimselerle Savaşması Konusu

Bu konuda Mürcie'den bazısı, Ehl-i Sünnetin bir kısmı ve Şia'nın tamamı ile benzer şekilde Hz. Ali'nin savaşmakta isabetli olduğunu ve onun karşısında savaşanların hatalı olduğunu söylemişlerdir. İbn Hazm bu hususta Sa'd b. Ebî Vakkas'ın, Abdullah b. Ömer'in ve sahabenin ekseriyetinin Hz. Ali, Cemel ve Sıffin'e katılmış olanlar hakkında sessiz kalmayı tercih ettiğini ifade etmiştir.⁷¹ Bu tarafsız tavır aynı zamanda ilk ircâ örneklerinden biridir.⁷²

3.12. İmamet Konusu

Mürcie ve diğer tüm mezhepler, imamet gerekliliği hususunda görüş birliğindedir. Bununla birlikte imamın Kureyş'ten olması hususunda görüş ayrılıkları vardır. Mürcie'nin çoğunluğu, imamın Kureyş'ten olması gerektiği görüşündedir ve bu görüşünde de Ehl-i Sünnetle paraleldir. Ancak Mürcie'nin bir kısmı Hariciler gibi düşünüp imamette bu şartı aramaz. Bu görüşte olanlar, Kur'an ve sünnet ile hüküm verdiği müddetçe, Arap olması, Kureyşli olması veya bir kölenin oğlu olması arasında fark görmez ve böyle bir kimsenin imâmetini câiz görürler. İbn Hazm'a göre Mürcie imamet konusunda genel olarak Ehl-i Sünnetle paralel bir çizgidedir.⁷³

İbn Hazm'ın aktardığına göre Mürcie'den olan Kerrâm es-Sicistânî, Ensar'ın Sekîfe günü "bizden bir imam sizden bir imam" teklifini delil getirerek aynı anda birden fazla imamın olabileceğini imkân dahilinde görmüştür. İbn Hazm, Muhacirin bu görüşe muhalefet ettiğini ve Muhacirin görüşünün geçerli olduğunu belirtmiş, aynı anda iki zıt görüşün geçerli olamayacağını savunarak bu görüşü çürütmeye çalışmıştır.

3.13. Mefdulün İmameti Konusu

Kendisinden faziletli kimselerin olduğu bir durumda mefdul (daha az faziletli) olan kimsenin imametinin caiz olup olmadığı hususunda Mürcie'den bazı gruplar,

⁷¹ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 3/360.

⁷² Kutlu, "Mürcie"; Kutlu, *Mürcie ve Horasan*, 32-33; Kutlu, "Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", 175.

⁷³ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 3/150.

Bâkılânî ve Rafizîler bunu caiz görmezken Mürcie'den bir topluluk ise Ehl-i Sünnet ile birlikte bunu caiz görmüştür.

İmametini sadece en faziletli kimseye layık olduğunu savunan Mürcie gruplarının ve Rafizîlerin bu konuda İbn Hazm'a göre Kur'an, Sünnet, icmâ, akıl, kıyas ve sahabe kavlerinden herhangi bir delili yoktur.⁷⁴

İbn Hazm daha önce “*Peygamberlerin Günah İşleyip İşlemediği Konusu*”nda Bâkılânî'ye yaptığı itirazı burada da tekrarlar ve ‘mefdulün imametini kabul etmezken ümmet içinde Hz. Peygamber'den (s.a.v.) daha faziletli birisinin bulunmasını kabul etmesini’ çelişkili bularak onun görüşünü eleştirir.⁷⁵

4. Mürcie'den Sayılan Fırka ve Kişilerin Münferit Görüşlerinin Tenkitleri

Eserde, Mürcie'den bir fırka olduğu belirtilse de bu fırkaların veya kişilerin Mürcie'den ayrı olarak tenkit edildiği kısımlar da mevcuttur. Örneğin Eş'arî Mürcie'den addedilmiş fakat onun Mürcie'yle ilişkili olmayan başka görüşleri de tenkit edilmiştir. Biz burada konumuzun kapsamının dışına çıkacağı için tenkit edilen bu görüşlerin hepsini aktarmak yerine, konunun anlaşılmasına katkı sunması ve Mürcie ile ilişkilerinin irdelenmesi amacıyla bunlardan birkaç örnek vermekte yetineceğiz.

4.1. Ebu Hanîfe

Ebu Hanife'nin Mürciiliği konusu, sadece İbn Hazm'ın eserlerinde değil, diğer mezhepler tarihi ve kelam kitaplarında da tartışılan bir konudur. Hatta çağdaş dönemlerde konuyla ilgili ciddi müstakil çalışmalar yapılmıştır. Biz burada önce Ebu Hanîfe'ye nispet ettiği ve eleştirdiği görüşlerinden bazılarını yer verecek, Ebu Hanife'nin Mürciiliği konusundaki tartışmaları “İbn Hazm'ın Eleştirilerinin Değerlendirilmesi” başlığı altında ele alacağız.

⁷⁴ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 3/394.

⁷⁵ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 3/396.

Ehl-i Re'y - Ehl-i Hadis ayrışması bünyesinde tebarüz eden Zahiriliğin imamı olan İbn Hazm'ın bir Zâhirî olarak *kıyas* ve *rey* karşıtı olması dolayısıyla, Ebu Hanîfe'nin bu uygulamaları onun eleştirilerinin odağında olmuştur. İmam Şâfiî, İmam Mâlik ve İmam Ahmed b. Hanbel'den kimi zaman övgüyle bahsetmiş ve onlar hakkında "imam" kavramını kullanmışsa da Ebu Hanîfe söz konusu olduğunda bu duruma rastlamak zordur. Bunun arkasında yatan sebebin Ebu Hanîfe'nin re'ye daha geniş yer vermiş olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁶ Açık bir şekilde anlaşılmış olan nassın re'y ile daraltılması veya genişletilmesi dine yapılan bir tahriftir. Zahiri anlayışa göre bu ancak başka bir nas ile yapılabilir.⁷⁷ Bu görüş farklılıkları İbn Hazm'ın Ebu Hanîfe'ye ve onun metodolojisine bakışına ışık tutmaktadır.

İbn Hazm *el-Fasl*'da Ebu Hanîfe'yi Mürcie içerisinde saymaktadır. O, *el-Fasl*'ın "*İslam Fırkalarının Açıklanması*" adlı bölümünde Ehl-i Sünnet dışında gördüğü fırkalara Mürcie'den başlar ve Ebu Hanîfe ve onun görüşünü benimseyenleri Mürcie'ye dahil eder. Her mezhebi kendi içerisinde Ehl-i Sünnete yakınlığına göre kategorize eden İbn Hazm, Ebu Hanîfe ve taraftarlarını Mürcie'nin Ehl-i Sünnete en yakın olan fırkası olarak nitelendirir:

"Mürcie fırkalarından Ehl-i Sünnet'e en yakın olanı, fakih Ebû Hanîfe Nu'man bin Sâbit'in imanını, dil ve kalbin birlikte tasdiki; amellerin ise sadece imanın rükünleri (kanunları) ve farzları olduğuna dair görüşlerini benimseyen kimselerdir."⁷⁸

İbn Hazm'ın Ebu Hanîfe'nin iman görüşü ile ilgili değerlendirmesini *el-Fasl*'daki Mürcie eleştirilerinin yer aldığı *İman Konusu* başlığı altında topluca ele almıştık.

İbn Hazm Ebu Hanîfe ile ilgili bir diğer değerlendirmesini "*Küfür ve Şirk Meselesi*" başlığı altında yapmaktadır. İbn Hazm'a göre Ebu Hanîfe'nin küfür ve şirk hakkındaki görüşü; "*Kitap ehlinden inkâr edenler ile Allah'a ortak koşanlar, (kendilerine apaçık delil gelinceye kadar küfürden) ayrılacak değillerdi.*"⁷⁹ ayetinden hareketle küfür ve şirkin ayrı olduğu, her şirkin küfür olduğu ancak her küfrün şirk

⁷⁶ Oğuzhan Tan, *Tarihî Bağlam ve Karakteristik Özellikleri Açısından İbn Hazm ve Usul Anlayışı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora, 2007), 34.

⁷⁷ Tan, *Tarihî Bağlam ve Karakteristik Özellikleri Açısından İbn Hazm ve Usul Anlayışı*, 241.

⁷⁸ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/10.

⁷⁹ Beyyine 98/1.

olmadığı, şirkin ancak Allah’a ortak koşmanın adı olduğu şeklindedir. Buna göre Yahudi ve Hristiyanların müşrik değil kafir olduğu, diğer dinlere inananların hem müşrik hem kafir olduğu ifade edilmektedir.

İbn Hazm ise bu konuda, Kur’an’a göre Hristiyan ve Yahudilerin Allah’a şirk koştuğunun açık olduğunu⁸⁰ bu sebeple müşrik ve kafirin aynı anlama geldiğini savunmuştur. Ayette müşrik ve kafirin birbirinden farklıymış gibi ayrı ayrı zikredilmesinin “*Allah elbette münafıkların ve kâfirlerin tamamını cehennemde bir araya getirecektir*”⁸¹ ayetindeki gibi, benzer örneklerin tekrarlanmasından ibaret olduğunu belirtmiştir.

Tekfirle ilgili meselede, itikadi meselelerde ya da fetva meselelerinde kendilerine muhalefet eden kimse için kimileri kafir olduğunu, kimileri de fasık olduğunu belirtmiştir. Ebu Hanîfe’nin görüşüne göre ise bir konuda içtihat eden kimse kendi kanaatine göre hak olana yaklaşmış, her halükârda mükafatlandırılmıştır. Hakikate ulaşırsa iki, hata ettiği takdirde bir mükafat vardır.

İbn Hazm’ın Ebu Hanîfe’nin eleştirdiği bir diğer görüşü cinlerle ilgilidir. Ebu Hanîfe’nin cinlerin sevabının olmadığını dolayısıyla cennette olmayacakları fikrine karşı çıkarak bunun Allah’ın beyanına zıt olduğunu belirtmiştir.⁸² Yine İbn Hazm’ın aktardığına göre Ebu Hanîfe, fasık olan bir kimsenin ardında, cuma ve diğer namazlar da dâhil olmak üzere namaz kılmanın mümkün olduğunu savunmaktadır. İbn Hazm bu görüşü onaylamaktadır.⁸³

4.2. Eş’ariyye

Eş’ariyye’nin doğuşundan önce Cehmiyye ve Mu’tezile teşekkül etmiş, bunlara tepki olarak Mücessime ve Müşebbihe ortaya çıkmıştır. Mu’tezile kelamından yaklaşık bir asır sonra Ehl-i Sünnet ulemasından kimileri iman esaslarını akli temellendirmelere başvurmuştur. İbn Küllab el-Basrî ile başlayan bu yol, Haris el-Mahasibi ve Kalânisi ile devam etmiştir.

⁸⁰ bkz: Tevbe, 9/31, Mâide, 5/116.

⁸¹ Nisa 4/140.

⁸² İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/938.

⁸³ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 3/436.

Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrılıp Ehl-i Sünnet çizgisine yönelmesiyle dönemin tartışmalı kelâmî konuları üzerine ortaya koyduğu görüşler çerçevesinde Eş'ariyye mezhebi teşekkül etmiştir. Mezhebin Bâkılânî, İbn Fûrek, Bağdâdî, Cüveynî, Gazzâlî, Râzî gibi isimlerle zamanla gelişmesi ve güçlenmesiyle, Eş'arîlik Ehl-i Sünnet akaidinin Maturidilik ile birlikte iki ana kolundan biri haline gelmiştir.

el-Fasl'da İbn Hazm, Eş'arîleri sert bir biçimde eleştirmektedir. Ebu'l Hasan el-Eş'arî başta olmak üzere Bakıllânî, Simnânî, İbn Fûrek gibi Eş'arîliğin önde gelen isimlerine yer verir. Sünnî kelâmın öncülerinden⁸⁴ olan ve Eş'arîliğin teşekkülünde tesiri olmuş olan⁸⁵ İbn Küllâb el-Basrî'yi de bu isimlere katar.

el-Fasl'da Eş'ariyye, Mürcie'nin Ehl-i Sünnete en uzak olan fırkalarından birisi olarak zikredilir: “*Mürcie fırkalarından Ehl-i Sünnet'e en uzak olanlar ise Cehm b. Safvân, Ebu'l-Hasan el-Eş'arî ve Muhammed b. Kerrâm es-Sicistânî'nin taraftarlarıdır.*”⁸⁶ İbn Hazm Eş'arîleri iman konusunda Cehm ile benzer bir noktaya konumlandırır. Cehm ve Eş'arî'nin iman konusunda “*kişi her ne kadar küfür izar etse, diliyle teslis inancında olduğunu belirtse ve haça tapınsa bile iman sadece kalbin inanması(bağlanması)dır*”⁸⁷ görüşünde olduğunu aktarır.⁸⁸

İbn Hazm'ın *el-Fasl*'da Eş'arîleri en çok eleştirdiği ve yer yer küfür ve şirkle itham ettiği meseleler; imanın tanımı, Allah'ın isim ve sıfatları, nübüvvet, mucize, yaratma gibi konulardır. İbn Hazm'ın Eş'arîlik tenkidine ışık tutması bakımından burada birkaç örnek vereceğiz.

Allah'ın ilmi meselesinde Eş'arîlere nispet edilen iki görüş şu şekilde belirtilmiştir: Bir görüşe göre ilim Allah'ın ne aynısıdır ne gayrisidir. Bâkılânî ve

⁸⁴ Muammer Esen, “Sünnî Kelâmın Öncülerinden İbn Küllab'ın Kelâmî Görüşleri”, *AÜİFD* (Erişim 30 Haziran 2024).

⁸⁵ Mehmet Kalaycı, “Eş'arîliğin Tarihsel Arka Planı: Küllabîlik”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/2 (2010), 399-431.

⁸⁶ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/10.

⁸⁷ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/10.

⁸⁸ Bu görüşün Eş'ari'ye ve Eş'arîlere isnadının isabetli olup olmadığı tartışma konusudur. Bu konuyu “İbn Hazm'ın Eleştirilerinin Değerlendirilmesi” bölümünde değineceğiz.

onun yolundan gidenlerin öne sürdüğü diğer bir görüşe göre ise de ilim Allah'ın gayrısıdır ve O'ndan farklıdır. Bu ilim aynı zamanda mahlûk değildir ve ezelîdir.⁸⁹

İbn Hazm bu görüşün apaçık bir şirk olduğunu ve tevhidin iptali olduğunu ifade eder. Zira herhangi bir şeyin Allah'ın zatından ayrı olarak ezelî olması, onun vahdâniyyetine aykırıdır. Bu da apaçık bir küfürdür ve Hıristiyanlıktan farkı yoktur. Ona göre bu görüşü Müslümanların içinde Eş'arîlerden önce kimse dile getirmemiş olduğundan bu görüş İslam'dan ayrılmak ve kesin bir icmâyı terk etmektir.⁹⁰ İbn Hazm Eş'arîlerin bu görüşünü, Eş'arîlerden biriyle -muhtemelen el-Bâcî ile- yaptığı münazarada işittiğini, Simnânî'nin kitabında ve Eş'arî'nin *Mecâlis* adlı kitabında açıkça gördüğünü belirtir.

Eş'arî'nin "ilim O'nun ne aynısıdır ne de gayrısıdır" şeklindeki ifadesini hatalı bularak bu ifadenin hiçbir anlama gelmediğini ve bu hususta hiçbir şeyin söylenemeyeceğini ifade etmekten başka bir anlama gelmediğini belirtmiştir.⁹¹

Bu hususta Eş'arîlerden bir grup, Ehl-i Sünnetin bir kısmıyla paralel şekilde Allah'ın bir işitme ile işiten ve bir görme ile gören olduğunu kabul etmektedir. İbn Hazm bunu eleştirerek bununla alakalı bir nas gelmediğinden Allah'ı bir sem' ve basar ile isimlendirmenin caiz olmadığını ve bu yüzden Allah'ın zatıyla işittiğini ve gördüğünü ifade etmiştir.⁹²

Ayrıca İbn Hazm, Eş'arî'nin *el-Muciz* adlı kitabında Allah'ın sıfatlarına *istivâ*, *teklîm*, *kıdem* ve *bekâ* sıfatlarını ilave ettiğini gördüğünü belirtmiş, bunun Allah'tan korkmamak ve bâtıldan haya etmemek olduğunu söyleyerek Eş'arî'yi eleştirmiştir.⁹³

İbn Hazm'ın Eş'arîlerin müteahhirun alimlerinden aktardığına göre bu isimler Allah'ın isimleri değil isimlendirmelerdir (tesmiyat,) zira Allah'ın bir isim dışında ismi yoktur. İbn Hazm'a göre bu görüş, esma-i hüsnanın sayısı ile ilgili hadise muhalefet etmek ve icmâyı aykırı olmaktır.

⁸⁹ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/52.

⁹⁰ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/74.

⁹¹ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/82.

⁹² İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/88.

⁹³ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/116.

İbn Hazm'ın aktardığına göre Eş'arî Allah'ın *ellerimiz* sözüyle “iki el”, *gözler* sözüyle “iki göz” anlamını kastettiğini söylemiş, bu görüşüyle Mücessime'nin anlayışına paralel bâtil bir görüş ortaya koymuştur.

Yine Eş'arîlerden İbn Fûrek'in, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) “*Allah Adem'i kendi suretinde yarattı*”⁹⁴ hadisiyle “Âdem hayat, ilim, güç yetirme ve kemal sıfatlarının kendisinde toplanması açısından Rahman'ın sıfatı üzeredir. Allah Melekleri kendisine secde ettirdiği (boyun eğdirdiği) gibi, Âdem'e (a.s.) de secde ettirdi. Allah Teâlâ kendisine ait olduğu gibi Âdem'e (a.s.) de kendi zürriyetine emretme ve yasaklama imkânı vermiştir” görüşünde olduğu aktarılır. İbn Hazm bunun hiçbir şüpheye mahal bırakmayacak şekilde küfür olduğunu, çünkü Allah'ın “*O'na benzer hiçbir şey yoktur*”⁹⁵ buyurduğunu ifade eder.⁹⁶

İbn Hazm Eş'arîlerin *kudret* konusunda “Allah Teâlâ, yapmış olduklarının dışındakileri yapabilmekte de kudret sahibidir. Fakat O, zulmetmeye, haksızlığa, çocuk sahibi olmaya, aklen imkânsız olan bir şeye ve de tevhidi ortadan kaldırmaya muktedir değildir” görüşünde olduğunu ifade eder. O, bu görüşü bunun Allah'ın kudretine sınırlandırma ve noksanlık atfetmek olduğunu belirterek eleştirir.⁹⁷

Kur'an'ın Allah'ın kelâmı olması meselesinde İbn Hazm, Eş'arîleri “ilim” ve “kudret” konularında ilzam ettiği hususların “Allah'ın kelâmı O'nun dışındadır” görüşünde de ilzam ettiğini ifade eder.⁹⁸

Mucize hususunda İbn Hazm'a göre Eş'arîler, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) gösterdiği kütüğün inlemesi, devenin şikâyetinde bulunması gibi hissî mucizelerin meydan okuma taşımadığı için onun nübüvvetini doğrulayan mucizeler olmadığı görüşünü savunmaktadır. Bu görüş İbn Hazm'a göre Müslümanların tamamına muhalefet anlamına gelmektedir.

⁹⁴ Buhari, “İstizan”, 1; Müslim, “Birr”, 115

⁹⁵ Şûrâ, 42/53.

⁹⁶ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/170.

⁹⁷ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/216-242.

⁹⁸ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/252.

4.3. Cehmiyye

Muattıla veya Cebriyye-i Hâlisâ şeklinde de anılan Cehmiyye'nin, Allah'ın sıfatları, kader, irade hürriyeti, ahiret âleminin fânî olup olmadığı gibi mühim konularda Müşebbihe ve Mücessime'ye bir tepki olarak doğduğu kabul edilir. Bazılarına göre zındıklardan sayılan Cehmiyye, İslam mezhepleri içerisinde ilk ortaya çıkan fırkalardandır. Kurucusu kabul edilen Cehm bin Safvan es-Semerkandî et-Tirmizî (ö. 128/745-46) dışında öne çıkan bir temsilcisi olmasa da felsefî eserlerin tercümeleriyle birlikte değişen düşünsel ortamda Cehmî görüşleri savunanlar arasında Bîşr b. Gıyas el-Merisi'nin olduğu bilinmektedir.⁹⁹ İbn Hazm'ın ifadesine göre Ezd kabilesinden Benî Râsib'in azatlı kölesi olan Cehm b. Safvan, Horasan'da Merv emiri Nasr b. Seyyâr'a karşı ayaklanması sırasında Hâris b. Süreyc et-Temîmî'nin kâtibiydi.¹⁰⁰ Çatışmalar esnasında öldürülmüştür.

Kurucusu kabul edilen Cehm bin Safvan es-Semerkandî et-Tirmizî'nin iman-amel ilişkisi hakkındaki görüşleri sebebiyle Cehmiyye, İbn Hazm'a göre Mürcie'den sayılan bir diğer fırkadır. Eserde bu tespit şu şekilde ifade edilmiştir:

“Mürcie fırkalarından Ehl-i Sünnet'e en uzak olanlar ise Cehm b. Safvân, Ebu'l- Hasan el-Eş'arî ve Muhammed b. Kerrâm es-Sicistânî'nin taraftarlarıdır. Bunlardan Cehm ve Eş'arî şöyle derler: “Kişi, her ne kadar küfür izhar etse, diliyle teslis inancında olduğunu belirtse ve haça tapınsa bile iman sadece kalbin inanması (bağlanması)dır.”¹⁰¹

İbn Hazm tafsilatlı Mürcie tenkidi yaptığı bölümün içerisinde Cehmiyye'nin bazı görüşlerine yer vermiş, bu görüşleri eleştiriye tabi tutmuştur. Cehmîlerin Allah'ın ilmi hususunda bu ilmin “O'nun dışında yani zatının gayrı, sonradan yani muhdes ve yaratılmış yani mahluk olduğu” görüşlerini eleştirmiştir.¹⁰² Yine onların “Allah'ın bir şeyi yaratıncaya kadar bilmediği” görüşü ile “cennetin ve cehennemin içindekilerle birlikte yok olacağı” görüşü eleştirdiği görüşlerdendir.¹⁰³

⁹⁹ Şerafettin Gölcük, “Cehmiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 09 Nisan 2024).

¹⁰⁰ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/60.

¹⁰¹ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/10.

¹⁰² İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/52.

¹⁰³ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 3/526.

Bununla birlikte *El-Fasl*'da Cehm b. Safvan'ın Mürcie ile farklı görüşte olduğu meseleler de vardır. O *ru'yet* konusunda Mürcie'den farklı düşünerek Allah'ın ahirette görülemeyeceği kanaatindedir.¹⁰⁴ Yine Cehm *istitaat*ın olmadığını ve insanın fiillerinde mecbur olduğunu savunarak cembrî görüşü savunmuştur.¹⁰⁵ Zaten Cehmiyye bu görüşü sebebiyle temel kaynaklarda Cebriyye ekolünden olarak zikredilmiştir.¹⁰⁶

4.4. Kerrâmiyye

İmanda ikrar ve tasdik tartışmaları içerisinde sadece dil ile ikrarın yeterliliği fikriyle öne çıkan Muhammed bin Kerrâm'ın (ö. 255/869) görüşleri çerçevesinde şekillenen Kerramiyye, genel kanaate göre Mürcie'nin içerisinde yer almaktadır. Kerrâmiyye'ye mensup olan Nişabur bölgesindeki kimseler Hanefi mezhebine bağlıydılar. Zamanla çizgisi farklılaşınca kaynaklarda fikhî ve itikadî anlamda müstakil bir ekol olarak anılmaya başlandı. İman-amel ayrımı onların Mürcie'nin alt grubu olarak görülmesinin sebebidir.¹⁰⁷

el-Fasl'da Kerrâmiyye, imanın yalnızca dildeki tasdik olduğu kabul etmesi sebebiyle Mürcie'nin Ehl-i Sünnet'e en uzak fırkalarından birisi olarak sınıflandırılmıştır.¹⁰⁸ İbn Hazm'ın Kerrâmiyye hakkında tespiti şu şekilde geçmektedir:

“Mürcie'nin gulâtı (aşırı gidenleri) iki gruptur; bunlardan biri “Kişi, - her ne kadar kalbiyle küfre inansa bile- dili ile ikrar etmesidir. Böyle yapan bir kimse, yüce Allah nezdinde mümindir, Allah'ın dostu ve cennet ehliendir.” şeklinde söyleyen gruptur. Bu, Muhammed b. Kerrâm es-Sicistânî ve arkadaşlarının görüşüdür. Onlar, Horasan ve Beyt-i Makdis'te bulunmaktadır.”¹⁰⁹

Yine İbn Hazm, Kerrâmiyye'nin, peygamberlerin günah işleyip işlemeyecekleri konusunda, “tebliğlerinde yalan söylemek dışında diğer günahları kasten işlemelerinin mümkün olduğu” görüşünde olduğunu ifade eder ve şöyle ekler: “*Kerrâmiyye'den*

¹⁰⁴ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/242.

¹⁰⁵ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/294.

¹⁰⁶ Abdülkâhir el-Bağdadi, *el-Fark beyne'l-Firâk*, 148; Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, 79.

¹⁰⁷ Sönmez Kutlu, “Kerrâmiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 09 Nisan 2024).

¹⁰⁸ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/10; İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/738.

¹⁰⁹ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 3/524.

olan bazı kimselerin, “Peygamberlerin tebliğ konusunda da yalan söylemeleri caizdir.” dediklerini de işitmişim.”¹¹⁰

İbn Hazm ayrıca Kerrâmîlerin münafıkları “cehennem ehlinde olan müşrik müminler” şeklinde tanımlamaları; Allah’a iman ettiği halde Hz. Muhammed’i (s.a.v.) inkâr eden kimsenin ise “aynı anda hem mümin hem kâfir olduğunu ancak ne mutlak mümin ne mutlak kafir olmadığı” şeklindeki görüşleri sebebiyle eleştirmiştir.¹¹¹

Eserde İbn Hazm, Kerrâmiyye’den ve dolayısıyla Mürcie’den olarak zikrettiği Muhammed b. İsa es-Sufî el-İlbirî’nin münafıkların cennet ehlinde olan müminler olduğunu savunduğunu belirtir. Yine aynı kişinin, Allah’ın dilediğine hulul etmesini kabul ettiğini aktarır. İbn Hazm onu bir kere gördüğünü ve onun “Hz. Muhammed’in (s.a.v.) köle bir nebi olmayı seçtiği için ve kölenin zekâtı olmadığı için Hz. Muhammed’in (s.a.v.) de zekât vermesi gerekmediğini” savunduğunu söyler. İbn Hazm, bu kişinin çirkin sözler sarfetmesinden korktuğu için onunla münakaşaya girmekten geri durduğunu ifade etmiştir.¹¹² Şehristani *el-Milel ve’n-Nihal*’inde “Berğus” lakabıyla da tanınan bu kimsenin, Cebriyye mezhebinin fırkası olan Neccariyye’den olduğunu zikretmiştir.¹¹³

Bununla birlikte Eş’ariyye ve Kerrâmiyye’nin, Ehl-i Sünnetle birlikte şefaati kabul ettiği belirtilir.¹¹⁴

4.5. Mürcie’den Olduğu İfade Edilen Bazı Kimseler

Eserde Mürcie’den olduğu ifade edilen fırkaların dışında adı Mürcie ile anılan bazı şahıslar da zikredilmektedir. Bu isimlerden ve görüşlerinden kısaca bahsedelim.

Kader konusunda “istitaat, fiil gerçekleşmeden önce insanda mevcuttur” görüşüne sahip olan kimseler sıralanırken Muhammed b. Şebib, Yunus b. Avn, Salih Kubbe ve en-Naşı’nin isimler Mürcie fırkasından kimseler olarak zikredilmiştir.¹¹⁵

¹¹⁰ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/940.

¹¹¹ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 3/526.

¹¹² İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 3/526.

¹¹³ Şehristani, *el-Milel ve’n-Nihal*, 81.

¹¹⁴ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 3/76.

¹¹⁵ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/296.

Muhammed b. Şebib, Mutezili olarak yetişmiştir ancak ırcâ hususunda mezhebine muhalif davrandığı için Mu'tezile'nin Mürcie'ye meyleden bir grubun içerisinde bulunmaktadır.¹¹⁶

Mürcie fırkalarından *Yunusiyye*'nin kendisine nispet edildiği Yûnus b. Avn en-Nemirî, imanın Allah'ı bilmek, O'nu sevmek, Allah'a karşı kibirlenmeyi terk etmek olduğunu savunmaktadır.¹¹⁷ Bunun dışındaki davranışlar ise imanın bir parçası değildir.

Mu'tezileden olan Salih Kubbe Bağdâdî'ye göre *Kaderci Mürcie*'den olup *ırcâ* ve *kader* görüşünü birleştirmiştir.¹¹⁸ *el-Fasl*'da Salih Kubbe, alıntılarımızda kısımda Mürcie'den olduğu ifade edilmekle birlikte hem “*Mu'tezile'nin Rezilliklerinin Açıklanması*” başlığı altında yer almasıyla hem “Nazzam'ın öğrencisi” şeklinde tanıtılmasıyla kendisinin bir Mu'tezilî olduğu kastedilmiştir.

Nâşî b. Ekber de aynı şekilde Mu'tezile'den olup *istitaat* konusunda Mürcie fırkasından şeklinde zikredilmiştir.

Eserde Mürcie'den sayılan bir diğer isim olan Mukatil b. Süleyman'dır. Kaynaklarda Müşebbihe'den veya amel-iman ayrımı sebebiyle Mürcie'den sayılan Mukâtil b. Süleyman, siyasi olarak Mürcie'yle birlikte hareket etmemiştir.¹¹⁹ Mukâtil b. Süleyman *el-Fasl*'da “*Mürcie'nin Rezilliklerinin Açıklanması*” başlığı altında “Mürcie'nin büyüklerinden biri” olarak anılmıştır. İbn Hazm onun “iman ile birlikte küçük ya da büyük günahın zarar vermediği, şirk ile birlikte iyiliğin fayda sağlamadığı” görüşünde olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Mukatil b. Süleyman'ın Cehm b. Safvan ile aynı dönemde Horasan'da bulunduğunu ve tecsim hususunda Cehm'e muhalefet ettiğini belirtmiştir. Cehm b. Safvan'ın ise Allah hakkında “Allah'ın her şeyin yaratıcısı olduğu ve ‘şey’in mahlukâta özgü bir tabir olduğu, bu yüzden Allah'ın ne ‘şey’ ne de ‘lâ-şey’ olduğu” görüşünde olduğunu ifade etmiştir. Buna karşın

¹¹⁶ Adil Bebek, “Muhammed b. Şebîb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 15 Temmuz 2024).

¹¹⁷ Kutlu, “Mürcie”; Abdülkâhir el-Bağdadi, *el-Fark beyne'l-Firâk*, 149.

¹¹⁸ Abdülkâhir el-Bağdadi, *el-Fark beyne'l-Firâk*, 150.

¹¹⁹ Kur'an'ı baştan sona kadar tefsir eden ilk müfessirdir. 80 yılı civarında Belh'te doğdu. Cehm b. Safvân ile Belh'te itikadî konularda tartıştı ve ilâhî sıfatların ispatı yönündeki tezini savunan bir kitap yazdı. Hakkında geniş bilgi için bkz: Ömer Türker, “Mukâtil b. Süleyman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 25 Haziran 2024).

Mukâtil'in ise Allah'a cisim nispet ederek Allah'ın "et ve kandan ve dolayısıyla insan suretinde" olduğunu savunduğunu belirtmiştir.¹²⁰

Mürcie'nin Horasan'daki en güçlü liderlerinden olan Haris b. Süreyc (ö. 128/746), Horasan'da Emevilere karşı başlatılan harekâtın liderlerindendir.¹²¹ Eserde Mürcie'den olduğu belirtilmiştir. Ayrıca Cehm b. Safvan'ın, Horasan'da Merv emiri Nasr b. Seyyar'a (ö. 131/748) karşı ayaklanması sırasında Haris b. Süreyc'in kâtibi olduğu ifade edilmiştir.¹²²

5. İbn Hazm'ın Eleştirilerinin Değerlendirilmesi

İbn Hazm eserinde birçok fırkanın ve şahsın görüşünü tenkit etmekte, doğru olduğunu düşündüğü görüşü serdederken cesur davranmaktadır. Karşıt olduğu görüş Ehl-i Sünnete bile ait olsa kendi kanaatini sunmaktan geri durmamıştır.¹²³ İhtilafli meselelere Zahirî perspektifle yaklaşmakta, dinin kaynağı olarak yalnızca Kur'an ayetlerini ve peygamberin sözlerini esas almaktadır. Bunların ise literal bir şekilde anlamının zorunluluğunu vurgular. İbn Hazm'ın metodolojisine göre dinde *re*'yin ve *kıyasın* reddi elzemdir. Nassın anlaşılması yine beyanî içtihatlarla mümkündür ve doğru şekilde anlaşılma olan nassın anlamının *re*'yle daraltılması veya genişletilmesi dinin tahrifidir. Böyle bir daraltma veya genişletme yalnızca başka bir nas ile yapılabilir. Bundan hareketle, İbn Hazm bu metodolojiye aykırı olarak ortaya konulan, Allah'ın buyurmadığı, naslarda geçmeyen, daha çok mütekellimlerin ürettiği insan ürünü kavramlara karşı sert bir tavır takınmakta, muhatabına karşı eleştiride keskin ve katı tutum sergilemektedir. Bu bakımdan onun eleştirileri, sadece müstakil birtakım görüş ayrılıklarının tenkidi olarak okunmamalı, naslardan uzaklaşmanın getirdiği vahamete ve dini tahrife karşı müdahale çabası olarak görülmelidir. Onun bu tutumunu şu cümlelerinden anlamak mümkündür:

“Biliniz ki yüce Allah dalâlet fırkalarının eliyle bir hayır icra etmemiş;
onların vesilesi ile küfür beldelerinden bir köy bile fethetmemiş ve
İslâm'ın bayrağını kaldırmamıştır. Hâlâ onlar, Müslümanların düzenini

¹²⁰ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 3/526-528.

¹²¹ Özkuyumcu, “Hâris b. Süreyc”.

¹²² İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/60.

¹²³ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 3/300.

bozmak, müminlerin birliğini parçalamak ve din ehline kılıç çekmek için gayret ederler ve yeryüzünde fesat çıkarmaya çalışırlar.

Hâricîlere ve Şiilere gelince, onların bu konudaki durumları, zikretme zahmetine girmeyecek kadar meşhurdur. Nitekim Batınîler İslâm’a tuzak kurmaya ve zayıf mizaçlı kimseleri İslâm’dan çıkarıp küfre sokmaya ancak Şiilik söylemiyle ulaşmıştır. Mürcîlere gelince onlar da aynı şekildedirler... Mu’tezile de bu yoldadır.”¹²⁴

5.1. Ebu Hanîfe’yi Mürcie İçerisinde Değerlendirmesi

Ebu Hanîfe’nin Mürcîliği meselesi, İslam mezhepleri tarihinde tartışmalı meselelerden bir tanesidir.¹²⁵ Onun Mürcî olduğunu öne sürenler¹²⁶ olduğu gibi, Mürcie dışında görenler¹²⁷ de olmuştur. Bununla birlikte onun Mürcî olduğunu kabul edip onu “Ehl-i Sünnet Mürciesi” veya “övülen Mürcie” sınıfına dahil ederek zemmedilen veya bidat ehli Mürcie’nin dışında tutanlar¹²⁸ da vardır.

Ebu Hanîfe, *el-Âlim ve’l-Müteallim* adlı eserinde ircâ’yı şöyle tanımlamaktadır: “*Günah işleyenlerin cennetlik veya cehennemlik olduklarını söylemeden, onlar hakkındaki hükmü geciktirmen de ircadır.*”¹²⁹ Yine onun büyük günah meselesindeki görüşü de Osman el-Bettî’ye yazdığı risalesinde şöyle geçmektedir: “*İmanı bulunduğu halde, farizaların bazısını terk eden kimse, günahkâr mü’mindir. Onun azap görmesi yahut affedilmesi Allah’ın dilemesine bağlıdır. Eğer Allah ona azap ederse, günah işlediğinden dolayı azap eder, günahını mağfiret buyurursa, affeder.*”¹³⁰ Ona imanî konulardaki bu ve benzeri fikirlerinden dolayı “Mürcie’dendir” denilmiştir. Mürcie kavramının ameli değersizleştiren bidat ehli kimselere verilen eleştirel ve karalayıcı bir sıfat olduğu dönemde bu nispet ona genelde muhaliflerince karalama maksadıyla verilmiş olduğundan, Ebu Hanîfe’nin bu nispeti kabul etmediğini, Mürcie’den farklı düşündüğü şu cümlesinden anlıyoruz: “*Mürcie’nin dediği gibi, iyiliklerimiz makbul,*

¹²⁴ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 3/596.

¹²⁵ Detaylı bilgi için bkz: İsa Doğan, *Mürcie ve Ebu Hanife* (Samsun: Kardeş Matbaası, 1992).

¹²⁶ el-Belhî, *Kitabü’l-Makâlât ve meahu uyünü’l-mesail ve’l-cevâbât.*, 201; Ebü’l-Hasan el-Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn*, 212.

¹²⁷ Abdülkâhir el-Bağdadi, *el-Fark beyne’l-Firâk*, 22.

¹²⁸ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, 729; Şehristani, *el-Milel ve’n-Nihal*, 128-129.

¹²⁹ Ebu Hanîfe, “*el-Âlim ve’l-Müteallim*”, 23.

¹³⁰ Ebu Hanîfe, “*Risâletü Ebî Hanîfe*”, 62.

*kötülüklerimiz de affedilmiştir, demeyiz.”*¹³¹ Bununla birlikte Ebu Hanîfe, Mürcie ithamının bidat ehline ait olduğunu ve Mürcie ithamına maruz kalanların hak ve doğruyu söyleyen adaletli ve sünnet ehli kimseler olduğunu belirtmiştir.¹³²

Mürcie'nin amel-iman ayrımıyla özdeşleştiği Ehl-i Hadis geleneğinde Mürcie eleştirilmiş ve reddedilmiştir.¹³³ Ebu Hanîfe de ameli imandan ayırması sebebiyle bu grup içerisinde sayılmaktadır.¹³⁴

Eş'arî, Mürcie fırkalarını sıralarken dokuzuncu fırka olarak Ebu Hanîfe'yi zikretmiştir.¹³⁵ Bağdâdî, Ebu Hanîfe'yi Mürcie'den ayrı ele alarak kurtuluşa eren fırkaların içerisinde zikretmiş,¹³⁶ Şehristani savunmacı bir yaklaşımla Ebu Hanîfe'ye bazı fırkaların olumsuz manada Mürcîlik ithamını reddetmiş, Mürcie içerisinde sayılsa bile ameller konusunda hassas ve titiz olduğunu ifade etmiştir.¹³⁷ Maturidi, Mürcie'de övülen ve zemmedilen Mürcie şeklinde ayrıma giderek Ebu Hanîfe'nin konumunun övülen Mürcie içerisinde olduğunu zikretmiş ve böylesi bir ircanın kabul edilmesi gerektiğini ifade etmiştir.¹³⁸

Özetle Ebu Hanîfe birçok kaynakta ircâ ile ilişkilendirilmiş, Mürcie'den olduğu zikredilmiştir. Bu bağlamda, amel ile imanı ayıran her kimsenin Mürcî olduğunu ifade eden İbn Hazm'ın, bu doğrultuda görüş sunan ve imanı amelden ayrı tutan Ebu Hanîfe'yi Mürcie içerisinde değerlendirmesi makuldür.

Bununla birlikte nihayetinde Ebu Hanife'yi Ehl-i Sünnet dışında ve Ehl-i Bidat içerisinde saymaktadır. Hem Ehl-i Hadis – Ehl-i Rey çatışmasının doğası gereği hem de kıyas ve re'y'i reddetmesi sebebiyle İbn Hazm'ın bu tavrı kendi zaviyesinden tutarlı

¹³¹ Ebu Hanîfe, “el-Fıkhü'l-Ekber”, çev. Mustafa Öz, *İmam-ı A'zamın Beş Eseri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017), 55.

¹³² Ebu Hanîfe, “Risâletü Ebî Hanîfe”, 63.

¹³³ Ahmed b. Hanbel, *el-Akide.*, 117; Ebû Abdullah Ahmed b Muhammed eş-Şeybani Ahmed b Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü's-sünne* (Demmâm : Ramadi li'n-Neşr, 1994), 1/374.

¹³⁴ Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybani Ahmed b. Hanbel, *er-Reddu 'ale'z-zenâdika ve'l-Cehmiyye = Zındıklara ve Cehmiyye'ye reddiye.*, çev. Yunus Öztürk (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020); Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü's-sünne*; Erman, “Mürcie ve Ehl-Hadis Arasında Yaşanan Polemiklerin Cerh ve Ta'dil İlmine Dönemin Te'lifâtına ve Sosyal/Beşerî İlişkilere Yansımaları (Hicrî III. Asır)”, 92.

¹³⁵ Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 212.

¹³⁶ Abdülkâhir el-Bağdadi, *el-Fark beyne'l-Firâk*, 22.

¹³⁷ Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, 129.

¹³⁸ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 729.

gözükse de günümüz Ehl-i Sünnet anlayışının temelini oluşturan Ebu Hanîfe'yi *el-Fasl*'da birçok açıdan sert şekilde eleştirdiği Mürcie fırkaları ile aynı kefeye koyması ve bidat ehli görmesi eleştirilmeye müsait bir durumdur.

5.2. Eş'arîliği Mürcie İçinde Değerlendirmesi

İbn Hazm'ın Mürcie eleştirisinde üzerinde durulması gereken yerlerin başında şüphesiz Eş'arîler ile ilgili görüşleri ve Eş'arîleri Mürcie içinde değerlendirmesi gelir. Eş'arîlik, Endülüs'ten Kuzey Afrika'ya ilim öğrenmeye giden öğrenciler vesilesiyle Endülüs'e girmiştir. Eş'arîliğin Mağrip ve Endülüs'te yayılmasında Herevî'nin ve Ebu'l-Velîd el-Bâcî'nin büyük rolü vardır. Bâcî, Eş'arî kelamını Bâkılânî'nin öğrencisi Simnânî'den öğrenmiş ve mezhebin görüşlerinin Endülüs'e taşınmasında kritik bir rol oynamıştır. İbn Fûrek ve Cüveynî'nin eserleri, öğrencileri kanalıyla Endülüs'te Eş'arîliğin yayılmasını sağlamıştır.¹³⁹ Buna göre hiç Doğu'ya seyahat etmemiş olan İbn Hazm'ın Eş'arîlik hakkında bilgi edindiği kanallardan ilki, kendisiyle tartışma yaptığı el-Bâcî'dir. İbn Hazm eserin muhtelif yerlerinde, Eş'arî'nin, Simnânî'nin Bâkılânî'nin ve İbn Fûrek'in kitaplarını okuduğunu ifade etmiştir.¹⁴⁰ İbn Hazm'ın Eş'arîlik bilgisinin kaynaklarından olduğunu söylediği isimlerden birisi de Kayrevanlı Attâf b. Dûtâs veya İtâf b. Dunas'tır.¹⁴¹

İman konusundaki “imanın sadece kalpteki tasdik olduğu” görüşleri sebebiyle Ebu'l-Hasan el-Eş'arî ile Cehm b. Safvan'ı aynı pozisyonda değerlendiren ve Mürcie'den gören ve eleştiren İbn Hazm, yukarıda adı geçen diğer isimleri de farklı konularda eleştirmiştir. Bu eleştirilerin değerlendirilebilmesi için öncelikle İbn Hazm'ın Eş'arîlerin görüşleri olarak aktardığı görüşlerin doğruluğu konusunda Eş'arîlerin temel kaynaklarıyla mukayeseler yapılmalı ve bu konuyla alakalı güncel çalışmalar analiz edilmelidir.

İbn Hazm'ın Eş'arîliği Mürcie içerisinde görmesi, kendi içerisinde tutarlı bir yaklaşım olarak görülebilir zira o eserinde Mürcie'nin temel kaidelerini iman ile amelin

¹³⁹ Ali Osman Balcı, *Endülüs'te İslam Mezhepleri* (Kitap Dünyası, 2023), 227-230.

¹⁴⁰ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/76.

¹⁴¹ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 3/532.

birbirinden ayrılması olduğunu ifade etmiştir.¹⁴² İmanın yalnızca kalpteki tasdik olduğunu belirten ve ameli imandan ayıran.¹⁴³ Eş'arîlik, İbn Hazm'ın metodolojisine göre kendi zaviyesinden bakıldığında Mürcie'den sayılabilir.

İbn Hazm'ın Eş'arîlik ile ilgili en çok eleştirdiği hususlardan olan *sıfat* meselesinde, özellikle Bâkılânî ve Simnânî'nin görüşlerine tenkitlerde bulunur. İbn Hazm'ın ifadesine göre İslam'ın ilk yıllarında olmayıp naslarda ve sahabe icmâsında bulunmadığından Allah hakkında “sıfatlar” lafzını kullanmak muhaldir. Mütakellimlerin sonradan icat ettiği *sıfat* kavramı, ona göre Allah'ı mahlukat sınıfına sokmak ve onlarla bir tutmaktır.¹⁴⁴ Sıfatlarla ilgili görüşü bu şekilde olan İbn Hazm'ın Eş'arîlerin Allah hakkında *sıfatları* kabul etmesine getirdiği tenkit de kendi içinde tutarlı olarak yorumlanabilir. Bununla birlikte onun Eş'arîlik içerisinde genel kabul görmemiş görüşleri mezhebin bütününe atfetmesi eleştirilebilir. Çünkü Bâkılânî'nin sıfatlar konusunda savunduğu *ahvâl* teorisi Eş'arîlik içerisinde kabul görmemiş, özellikle Şehristânî, Râzî ve Âmidî gibi isimler bu görüşün Eş'ariyye'ye mâl olmasını önlemek için eleştirmişlerdir.¹⁴⁵

İbn Hazm'ın Eş'arîliğe atfettiği görüşleri elde ettiği kaynaklarının niteliği ve doğruluğu da analiz edilmelidir. Konuyla alakalı Sabine Schmidtke'nin yaptığı çalışmaya göre İbn Hazm'ın kaynak olarak gösterdiği bazı eserlere günümüzde ulaşamamakta, Eş'arî'den atıfta bulunduğu eserlere sahip olması mümkün görülmemektedir. Eş'arîlik eleştirilerini yalnızca Simnânî'nin eserlerinden yararlanarak bina etmesi sebebiyle kullanılan kaynakların sınırlı olduğu tespit edilmiştir.¹⁴⁶

İbn Hazm'ın Eş'arîlik eleştirisiyle ilgili çalışması bulunan Çağfer Karadaş'ın değerlendirmesine göre taraflı bir tutum sergileyen İbn Hazm genel olarak kelimelerin

¹⁴² İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/12-14.

¹⁴³ Yusuf Şevki Yavuz, “Eş'ariyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 09 Nisan 2024).

¹⁴⁴ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2017, 2/36.

¹⁴⁵ Yavuz, “Eş'ariyye”.

¹⁴⁶ Sabine Schmidtke, “İbn Hazm's Sources on Ash'arism and Mu'tazilism” Camilla Adang vd. (ed.), *Ibn Hazm of Cordoba: The Life and Works of a Controversial Thinker*. (Leiden Boston: Brill, 2013), 375-401; İsa Koç, “Hanefî-Eş'arî Ebû Cafer es-Simnânî ve Kendisine Yönelik İthamlar”, *İslam Tetkikleri Dergisi / Journal of Islamic Review* 13/2 (28 Eylül 2023), 785-807.

ilk manalarından hareket etmekte, sözcüklerin terimlere dönüşümü kademesinde eklenen manaları gözden kaçırmaktadır. İbn Hazm, Eş'arîlerin "Allah zulme, yalana, İsa'nın Allah'ın oğlu olduğunu söylemeye güç yetiremez" şeklindeki sözlerini Allah'a acziyet izafe etmek olarak anlar. Hâlbuki Eş'arîlerin söylediği söz, Allah'ın kudretinin zulme, yalana, İsa'nın Allah'ın oğlu olduğu sözünü yaratmaya taalluk etmeyeceğini kastetmektedir.¹⁴⁷

Yine İbn Hazm'ın Eş'arîlik eleştirisiyle ilgili benzer eleştirileri Murat Serdar'ın araştırmasında da görmekteyiz. Ona göre İbn Hazm'ın Eş'arîleri tenkit etmesi ve bu mezhebin kimi görüşlerini ve kanaatlerini beğenmemesi, ilmî açıdan ve akademik anlamda makul olsa da hakaretamiz ifadeleri ve tekfire varan tenkitleri doğru bulunamayacak bir aşırılıktır. Serdar, İbn Hazm'ın eleştirileri içerisinde kısmen isabetli ve kendi perspektifine göre sorun teşkil eden hususlar olsa da onun iddialarını doğrulamayacak konuların da bulunduğunu belirtmiştir.¹⁴⁸

Simnânî'ye yönelik ithamlar ile ilgili araştırması bulunan İsa Koç'a göre İbn Hazm'ın Simnânî'ye yönelik eleştirilerinde kullandığı referanslarının birçoğu isabetsizdir. Örneğin İbn Hazm Simnânî için *tecsim* ve *teşbih* iddiasında bulunmuştur ancak Simnânî kendi eserinde Mücessime ve Müşebbihe'yi bizzat eleştirmektedir.¹⁴⁹

Tüm bunlardan hareketle diyebiliriz ki İbn Hazm'ın Eş'arîlik tenkidinde isabet ve doğruluk bakımından eksiklik bulunmaktadır. Eş'arîliği *iman* görüşü sebebiyle Mürcie içerisinde ele alması kendi içinde tutarlı olsa da mezhebe ait eleştirdiği diğer görüşlerinin titizlikle okunması araştırmacıların lehine olacaktır.

5.3. Cehmiyye ve Kerrâmiyye Hakkında Görüşü

Mezhepler tarihinde Cehmiyye ve Kerrâmiyye, amel nazariyeleri bakımından genel olarak Mürcie'nin alt fırkası olarak görülmüş,¹⁵⁰ bazen de müstakil fırkalar

¹⁴⁷ Karadağ, "İbn Hazm ve Eşarîlik Eleştirisi", 97.

¹⁴⁸ Murat Serdar, "İbn Hazm'ın Eş'arî Kelâmına Yönelik Eleştirileri", *Uluslararası İmam Eş'arî ve Eş'arîlik Sempozyumu II* (2015), 89-120.

¹⁴⁹ Koç, "Hanefî-Eş'arî Ebû Cafer es-Simnânî ve Kendisine Yönelik İthamlar".

¹⁵⁰ Gölcük, "Cehmiyye"; Kutlu, "Kerrâmiyye"; Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 204, 214; Ebû'l-Hüseyin Muhammed b Ahmed b Abdurrahman Malatî, *et-Tenbih ve'r-red ala ehli'l-ehva ve'l-bida'*. (Kahire: Mektebetü'l-Medbûlî, 1993), 105-112.

olarak anılmışlardır.¹⁵¹ Bu sebeple, bu fırkaların amel-iman ayrımları sebebiyle Mürcie'nin bir alt fırkası olarak zikredilmeleri makuldür ve tutarlıdır.

¹⁵¹ Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*.

SONUÇ

Fıkıh ve fıkıh usulü, hadis, mezhepler ve dinler tarihi, nesep ve edebiyat gibi pek çok farklı alanda eserler ortaya koyan çok yönlü ve üretken bir ilmi kişiliğe sahip olan İbn Hazm, tartışmacı yapısı ve eleştirel yaklaşımıyla Endülüs'te yetişen alimler içerisinde önemli bir yere sahiptir. Endülüs'ün çalkantılı yıllarına denk gelen hayatı gerek siyasi gerekse ailevi iniş-çıkışlarla geçmiş, Haccac'ın kılıcına benzetilen sivri dili ve muhatabını eleştirmekteki sert tutumu sebebiyle ilim çevresi tarafından dışlanmış, halife kendisine karşı kıskırtılmış ve nihayetinde eserleri şehrin ortasında yakılmıştır. Bu itibar zedelenmesiyle çoğu kimse onun talebesi olmaya cesaret edememiştir. Tüm bunlara rağmen eser telif etmeye devam etmiş, oğlunun ifadesine göre 80.000 varaktan müteşekkil 400 cilt eser kaleme almıştır. Onun eserleri içerisinde en önemlilerinden birisi dinler ve mezhepler tarihi alanında kaleme aldığı eser olan *El-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*'dir. Milel-nihâl türünden sayılabilecek bu eser, İslam dışı dinleri ele alış yöntemi, metodu ve kapsamı açısından dinler tarihi kitapları içerisinde bir ilk olarak nitelendirilmekte; mezhepler tarihi kaynağı olarak ise klasiklerden birisi olarak görülmektedir. Mezhepler tarihinin klasik eserlerinde genel olarak *iftirak hadisinden* yola çıkılarak tercih edilen 73'lü tasnif sistemini, hadisi sahih bulmadığından benimsememiş, mezhepleri ve fırkaları sıralarken herhangi bir rakama ulaşma çabası gütmemiştir. Onun bu eserini bizim için ayrıca mühim kılan özelliği, eserin bir Zahirî perspektifiyle kaleme alınmış olmasıdır.

Mekke ve Medine'de neşet etmiş, Kûfe, Irak, Şam ve Basra'da gelişmiş ve Horasan-Maveraünnehir'de yayılarak burayı merkez edinmiş bir mezhep olan Mürcie'nin bir mezhep olarak tarihi serüveni dikkate değerdir. Kimi çevrelerce Ebu Hanîfe bir Mürcie imamı olarak görülmekte ve Mürcie mezhebi Hanefiliğin öncülü olarak ele alınmaktayken, çoğunlukla bidat ehli ve sapkın fırkalardan birisi olarak nitelendirilmektedir. Ameli imandan saymayarak ameli değersizleştirdiği ve amelsiz bir din anlayışına sebebiyet verdiği eleştirisiyle Mürcie kavramı, zamanla olumsuz bir kisveye bürünerek kimi çevrelerin muhataplarına karşı kullandığı bir yaftalama aracı haline gelmiştir. Bu çerçevede Mürcie'nin İbn Hazm ve Zahirilik perspektifinden nasıl konumlandırıldığı ve hangi eleştirilere tabi tutulduğu, araştırmamız boyunca en çok

üzerinde durulan hususlardan olmuş ve araştırmanın esas konusu bu bağlamda ortaya koyulmuştur.

Mezhepler tarihi kaynaklarında oldukça farklı şekillerde ele alınan Mürcie mezhebinin farklı ekollerce nasıl algılandığına temel kaynaklardan ve yapılan çağdaş çalışmalardan ulaşabilmek mümkünken, mezhebin yaygın olduğu coğrafyaya oldukça uzakta bulunan ve taraftarının bulunmadığı Endülüs'te nasıl algılandığı ve nasıl bir iz bıraktığı, henüz müstakil olarak ortaya konulmamış ve ı ışık tutulmayı bekleyen bir konuydu. Bu bakımdan Mürcie mezhebine Zahirî bakış açısının nasıl olduğu, bir Zahirî imamı olan İbn Hazm'ın Mürcie'yi nasıl algıladığı, araştırmamızın cevap aradığı en önemli sorudur.

Ulaştığımız sonuca göre, Zahirîlik eksenli Ehl-i Sünneti merkeze alan İbn Hazm, Haricilik, Mu'tezile ve Şia ile birlikte Mürcie'yi de ehl-i bidat olarak görmekte, mezhepler tasnifini buna göre yapmaktadır. İbn Hazm, her mezhebin kendine has bir ana görüşünü belirlemekte, bu ana görüşü o mezhebin tanımlayıcı ve olmazsa olmaz temel kaidesi olarak ifade etmektedir. Buna göre Mürcie'nin ana görüşü iman ve küfür, bunların mahiyeti, tanımı ve vâid konularıyla alakalıdır. Bir kimse amelleri imandan ayırıyorsa, bir müminin günahları sebebiyle kafir olmayacağını, imanının artıp eksilmeyeceğini, diliyle veya kalbiyle iman eden bir müminin cennetlik olduğunu savunuyorsa o kişi İbn Hazm'a göre Mürcie'dir. Bu meselelerde Mürcie ile ittifak eden bir kimse bunun dışındaki tüm meselelerde Mürcie ile ihtilaf etse de o kişi yine de Mürcie'dir.

Mezhep tasnifinde izlediği metoda göre her mezhebin fırkalarını kendi içerisinde Ehl-i Sünnete yakınlık ve uzaklıklarına göre sınıflandıran İbn Hazm, Ebu Hanîfe ve onun takipçilerini Mürcie içerisinde Ehl-i Sünnete en yakın fırka görmektedir. Ona göre Mürcie'nin gulâtı olan, yer yer küfür ve şirkle itham ettiği fırkalar ise, Cehmiyye, Eş'ariyye ve Kerrâmiyye'dir. Aşırıya giden bu üç tabakayı eserinin birçok yerinde sert bir şekilde tenkit etmektedir. Kerrâmiyye imânı sadece dildeki tasdikle sınırlandırdığı için; Cehmiyye ve Eş'ariyye de imanı sadece kalpteki tasdikle sınırlandırıyor olması sebebiyle Mürcie'den sayılmaktadır. Ebu Hanîfe ise tasdik kavramının içerisinde dil ile ikrarı ve kalp ile tasdiki birlikte aldığı için görece Ehl-i Sünnete daha yakın konumdadır, fakat nihayetinde amelleri imandan ayırması sebebiyle Mürcie olarak

isimlendirilmiştir. İbn Hazm'ın iman görüşüne göre ise iman akit, söz ve ameldir. Fakat o, ameli imandan saymakla birlikte bir kimsenin bir ameli terk etmesi sebebiyle onu bütünüyle tekfir etme yoluna gitmez, o kimsenin imanının tamamının değil bir kısmını kaybettiğini belirtir. Fazla amelleri vesilesiyle imanını artmış olan bir kimseye nispetle o, yapmadığı amellerden dolayı imanını noksan olan bir mümindir. İmanından eksik olan şey ise, başkalarının yaptığı amellerdir.

İbn Hazm'ın Mürcie görüşünde en dikkat çeken ve üzerinde durulması gereken hususlardan birisi de Eş'arîliği Mürcie içerisinde ele almasıdır. Ona göre Eş'ariyye, imanının sadece kalpteki tasdik olduğu düşüncesiyle Cehmiyye ile aynı konumdadır. Eserin birçok yerinde Eş'arî'yi, Bâkılânî'yi, Simnânî'yi, İbn Fûrek'i, el-Bâcî'yi ve Eş'arîlerden saydığı İbn Küllab el-Basrî'yi çok sert ve hakaretâmiz bir şekilde tenkit etmekte, teşbih ve tecsimle suçlamakta, kimi zaman küfür ve şirkle itham etmektedir. Onun Eş'arîlik eleştirisinde isabetli olup olmadığı tartışmalıdır. İbn Hazm'ın Eş'arîlerin görüşleri olarak aktardığı görüşlerin gerçekten onlara aidiyeti konusunda temel kaynaklardan yaptığımız mukayeselerde ve bu konuyla alakalı yapılan çalışmalardan edindiğimiz izlenime göre İbn Hazm'ın Eş'arîlerin görüşleri içerisinde cımbızlama yaptığı, eleştirilerini sadece belli başlı isimler üzerinden yürüttüğü, mezhebin bir görüşünü alıp kühüne vakıf olmadan ve kastedilen manayı irdilemeden eleştirdiği, kısmen isabetli eleştirileri olsa da genel olarak haksız bir eleştiriye tabi tuttuğu ortaya çıkmaktadır. *İman* görüşleri sebebiyle Eş'arîliği Mürcie içerisinde ele alması İbn Hazm'ın kendi mezhepler tasnifi metodolojisi bakımından tutarlı olsa da Eş'arîliğe ait diğer görüşlerin tenkidinin dikkatle ve titizlikle okunması araştırmacıların faydasına olacaktır.

İslam toplumunun iç dinamiklerinde özellikle erken dönemde önemli tesiri bulunan Mürcie mezhebi, çokça eleştirilmiş ve genel kanaate göre bidat mezheplerden sayılmış olsa da çıkış noktasındaki niyetinden hareketle bu mezhebin uzlaşmacı anlayışı ve ümmetin birliğini hedefleyen yönü, zaman içerisinde Hanefî-Mâturîdî gelenek içerisinde anlam ve zemin bulmuştur. İlk fitne dönemlerinden ileriki yüzyıllara değişen Mürcie algısının hem Zahirî perspektiften hem de Endülüs'ün çıkardığı önemli bir ilim adamı olan İbn Hazm'ın zaviyesinden nasıl olduğuna bir ışık tutması bakımından tezimizin maksadı hasıl olmuştur. Mürcie'nin tarihi süreç

içerisinde izlediği yolu anlamak için benzer çalışmaların yapılması, alan açısından faydalı olacaktır, vesselam.

KAYNAKÇA

- Abdülkâhir el-Bağdadi **el-Fark beyne'l-firâk: Mezhepler Arasındaki Farklar**, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, 7. baskı., Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 1991.
- Camilla Adang, Maribel Fierro, Sabine Schmidtke (ed.) **Ibn Hazm of Cordoba: The Life and Works of a Controversial Thinker**, Leiden Boston, Brill, 2013.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. **er-Reddu 'ale'z-zenâdika ve'l-Cehmiyye = Zındıklara ve Cehmiyye'ye reddiye**, çev. Yunus Öztürk, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2020.
- **el-Akîde.**, Dımaşk, Dâru Kuteybe, 1988.
- **Kitâbü's-sünne.**, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985.
- Ak, Ahmet **Ebû Mansur el-Mâturîdî'nin Mürcie'ye Bakışı**, Dinî Araştırmalar, C. 8, Sayı: 24, 2006, s. 193-202.
- “Şehristani'nin el-Milel ve'n-Nihal'inde İslam Mezheplerinin Tasnifi”, İstanbul, Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1996.
- Akcan, Mehmet “Ebu'l-Hüseyin el-Malatî'nin et-Tenbih ve'r-Red alâ Ehli'l-Ehva Ve'l-Bid'a Adlı Eserinin İslam Mezhepleri

Tarihi Açısından Değerlendirilmesi”, Hitit Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Akhmetov, Gaziz

“İbn Hazm’ın Mezhepler Tarihindeki Yeri ve El-Fisal Adlı Eserinde Mezhepleri Ele Alış Yöntemi”, Konya, Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Albayrak, Mahmut Sinan

“Nevbahtî’nin Fıraku’ş-Şîa Adlı Eserine Göre Şîa ve Görüşleri”, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Algar, Hamid

“Hasan el-Askerî, Hasan b. Ali”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi** (15.06.2024), (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/hasan-el-askeri-hasan-b-ali>, 15.06.2024.

Amidi, Ebü’l-Hasan
Seyfeddin Ali b.
Muhammed b. Salim

Ebkarü’l-efkar fî usulî’l-dîn., C. 5, Kahire, Darü’l-Kütüb ve’l-Vesaiki’l-Kavmiyye, 2002.

Apaydın, H. Yunus

“el-İhkâm”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi** (27.05.2024), (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-ihkam--ibn-hazm>, 27.05.2024.

—————

“el-Muhallâ”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi** (27.05.2024), (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-muhalla>, 27.05.2024.

“İbn Hazm”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi** (20.07.2024), (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-hazm>, 20.07.2024.

İbn Hazm: Zahirilik Düşüncesinin Teorisyeni: Hayatı-Görüşleri, 2. bs., Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 2020.

“Zâhiriyye”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi** (20.07.2024), (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/zahiriyye>, 20.07.2024.

Arıkan, Âdem “Ebu’l-Kâsım el-Belhî (el-Ka’bî), Kitâbu’l-Makâlât”, **e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi**, C. 11, 2018, s. 497-506.

Arnaldez, Roger “İbn Hazm”, **The Encyclopaedia of Islam**, C. 3, H-IRAM, Leiden, E. J. Brill, 1986, s. 790-799.

Asín Palacios, M. “La Théologie Dogmatique D’abenhazam De Cordoue”, **Librairie Philosophique J. Vrin**, C. 19, No: 1, 1930, s. 51-62.

Ateş, Orhan “Ebû Mutî’ Mekhûl en-Nesefî’nin Kitâbu’r-Red alâ’l Bida’ ve Ehli’l-Ehvâ adlı eserinde İbâdiyye Değerlendirmesi”, **USBD Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi IJSS International Journal of Social Sciences**, 2017.

Ateşyürek, Ahmet “Toplum Olma Bilincine Yükselişin Bir İfadesi ve Onda Var Olma Mücadelesi Olarak Mürcie”, **Ondokuz**

- Aytekin, Arif **Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, No: 50, 2021, s. 837-868.
- “İbn Tûmert”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, 12.10.2024, (Çevrimiçi), <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-tumert>, 12.10.2024
- Balcı, Ali Osman **Endülüs'te İslam Mezhepleri**, Kitap Dünyası Yayınları, 2023.
- “Endülüs'te İslâm Mezhepleri”, Konya, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2023
- Bebek, Adil “Muhammed b. Şebîb”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi** (15.07.2024), (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhammed-b-sebib>, 15.07.2024.
- Ebü'l-Kasım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud El-Belhî el-Ka'bî **Kitabü'l-Makâlât ve meahu uyûnü'l-mesail ve'l-cevâbât.**, İstanbul / Amman, 29 Mayıs Üniversitesi Kur'an Araştırmaları Merkezi (KURAMER) / Darü'l-Feth, 2018.
- Brockelmann, Carl “İbn Hazm”, **İslam Ansiklopedisi**, C. 7, İstanbul, MEB, 1978, s. 748-753.
- Buhari, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail **Sahihü'l-Buhari: el-Camiu'l-müsnedü's-sahih.**, C. 1, Beyrut / Kahire, Darü't-Te'sil, 2012.
- Bulut, Halil İbrahim **Dünden Bugüne Siyasi-İtikadi İslam Mezhepleri Tarihi**, 2. bs., Ankara, Ankara Okulu, 2012.

Cerrahoğlu, İsmail

“Yahyâ b. Sellâm”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, (08.10.2024), (Çevrimiçi), <https://islamansiklopedisi.org.tr/yahya-b-sellam>, 08.10.2024

Chejne, Anwar G.

Ibn Hazm, Chicago: Kazi Publications, 1982.

Çakın, Kâmil

“Buhari’nin Mürcie ile İman Konusunda Tartışması”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XXXII, 1992, s. 183-198.

Çevik, Ahmet

“Ebu Hatim Er-Razi’nin Kitabı’z-Zine Fî’l-Kelimâtî’l-İslâmiyye Adlı Eserinin Tercüme ve Tahlili”, Şanlıurfa, Harran Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Çiftaslan Gebel, Kübra

“Ebû Mutî Mekhul en-Neseî’nin er-Red alâ ehli’l bida’i ve’l ehvâi’d-dâlle Adlı Eserinde Mezheplerle İlgili Hadisleri Değerlendirmesi”, **KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2016.

Dalkılıç, Mehmet

“Abdülkerim eş-Şehristânî’nin İslam Mezheplerini Tasnif Metodu”, **Milel ve Nihal (Dergi)**, C. V, No: 1, 2008, s. 141-155.

—————

“Eş’arî’ye Göre Mürcie Mezhebinin Görüşleri ve Mürcie Fırkalarının Ayrılık Noktaları”, **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi / Darulfunun İlahiyat**, No: 9, 2004, s. 87-119.

—————

“İbn Hazm’a Göre Şîa”, **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 14, 2006, s. 147-172.

İbn Hazm’a Göre İslam Mezhepleri, 1. bs., İstanbul, Lale Kitabevi, 2005.

Delgado, Jorge Lirola

“Müsta’rib”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi** (26.08.2024), (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/mustarib>, 26.08.2024.

Doğan, İsa

Mürcie ve Ebu Hanife, Samsun, Kardeş Matbaası, 1992.

Ebu Halef el-Kummi

Şii Fırkalar: Kitabu’l-Makalat ve’l-Fırak Fıraku’ş-Şia, çev. Hasan Onat vd., Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2004.

Ebu Hanîfe

İmam-ı A’zâmın Beş Eseri, çev. Mustafa Öz, 13. bs., İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017.

Ebû Mansûr el-Mâtürîdî

Kitâbü’t-Tevhîd: Açıklamalı Tercüme, çev. Bekir Topaloğlu, 16. bs., Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2020.

Ebu Zehra, Muhammed

İbn Hazm, çev. İbrahim Tüfekçi, İstanbul, Buruc Yayınları, 2021.

Tabakatu Ulema-i İfrikıyye ve Tunis, Tunis, ed-Dârü’t-Tunisiyye, 1985.

Ebü'l-Arab, Muhammed
b. Ahmed b. Temim et-
Temîmî el-Mağribî

Ebü'l-Hasan el-Eş'arî

Makâlâtü'l-İslâmiyyîn, çev. Mehmet Dalkılıç,
İstanbul, Yazma Eserler Kurumu, 2019.

En-Nesefî, Ebû Mutî'
Mekhûl b. el-Fazl

**Bid'at ehli ve sapkın fırkalara reddiye = er-Red ala
ehli'l-bida ve'l-ehvai'd-dalle**, Çev. Züleyha Birinci,
İstanbul, Endülüs Yayınları, 2022.

Erman, Uğur

“Mürchie ve Ehl-Hadis Arasında Yaşanan Polemiklerin
Cerh ve Ta'dîl İlmine Dönemin Te'lifâtına ve
Sosyal/Beşerî İlişkilere Yansıması (Hicrî III. Asır)”,
Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. V, No:
2, 2018, s. 89-108.

Esen, Muammer

“Sünnî Kelâmın Öncülerinden İbn Küllab'ın Kelâmî
Görüşleri”, **AÜİFD**, (30.06.2024).

Fahreddin er-Râzî

**İtikâdâtü fırakı'l-müslimîn ve'l-müşrikîn =
Müslüman ve müşrik fırkaların inançları.**, çev. Faruk
Sancar, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2022.

Givony, Joseph

“Murji'a and The Theological School of Abū Ḥanīfa: A
Historical and Ideological Study”, Edinburgh, The
University of Edinburgh, Doktora Tezi, 1977.

Gölcük, Şerafettin

“Cehmiyye”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm
Ansiklopedisi** (09.04.2024), (Çevrimiçi)
<https://islamansiklopedisi.org.tr/cehmiyye>, 09.04.2024.

Gömbeyaz, Kadir

“73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 14, No: 2, 2005, s. 147-160.

—————

“İbadi Fırak Literatüründe Şehristani Etkisi - Kalhati Örneği”, (14.06.2024).

Hamevi, Ebû Abdillâh
Şihâbüddîn Yâkût b.
Abdillâh

Mu’cemü’l-üdeba, Beyrut, Dâru İhyai’t-Türasi’l-Arabi (16.07.2024).

Hasanov, Elder

“İbn Nağrile”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi** (26.08.2024), (Çevrimiçi)
<https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-nagrile>,
26.08.2024.

Humeydi, Ebû Abdullah
Muhammed b. Fütuh b.
Abdullah Mayurki Ezdi

Cezvetü’l-muktebis fî zikri vülati (fî tarihi ulemai)’l-Endelüs, Kahire, ed-Darü’l-Mısriyye, 1966.

—————

Cezvetü’l-muktebis fî zikri vülati (fî tarihi ulemai)’l-Endelüs, 2 cilt, C. 2, Kahire / Beyrut, Dârü’l-Kitabi’l-Mısri / Darü’l-Kitabi’l-Lübnani, 1989.

İbn Beşküval, Ebü’l-
Kâsım Halef b.
Abdülmelik b. Mesud

es-Sıla = Kitabü’s-Sıla fî tarihi e’immeti’l-Endelüs., Kahire, ed-Darü’l-Mısriyye, 1966.

İbn Hazm, Ebû
Muhammed Alî b.

Güvercin Gerdanlığı, çev. Mahmut Kanık, İstanbul, İnsan Yayınları, 1995.

Ahmed b. Saîd b. Hazm
el-Endelüsî el-Kurtubî

_____ **el-Fasl: Dinler ve Mezhepler Tarihi (metin-çeviri)**, 3 cilt, çev. Halil İbrahim Bulut, Fatih, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017.

_____ **Et-Takrîb li-Haddi'l-Mantık = Mantık ve Dinî İlimler**, çev. İbrahim Çapak, Yusuf Arıkaner, İstanbul, Yazma Eserler Kurumu, 2018.

_____ “Risale fi fazli'l-Endelüs ve zikri ricaliha”, *Resailu İbn Hazm el-Endelüsi*, s. 169-253, Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirasat ve'n-Neşr, 1987,

İbn Kesir

Büyük İslam Tarihi: el Bidaye ve'n-nihaye., C. 12, çev. Mehmet Keskin, İstanbul, Çağrı Yayınları, 2000.

İbn Sa'd, Ebû Abdullah
Muhammed b Sa'd b
Meni' ez-Zühri

Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir, çev. Adnan Demircan, İstanbul, Siyer Yayınları, 2015.

İbn Teymiyye, Ebû'l-
Abbas Takıyyüddin
Ahmed b Abdülhalim

Mecmuu Fetava, Riyad : Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1991.

İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr
Muhammed b. Abdullah
b. Muhammed Meafirî

el-Mesalik fi şerhi Muvatta'i Malik, Beyrut, Darü'l-Garbi'l-İslami, 2007, C. 3.

İbrahim et-Tihâmî

- “Mağrib’te Eş’arilik”, çev. Murat Akın, **Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 5, No. 2, 2018, s. 331-358.
- İnal, İbrahim Hakkı “İbn Teymiyye ve Mürchie”, **İslâm Bilimleri Araştırmaları Dergisi / Journal of Islamic Sciences Researches**, No: 2, 2016, s. 6-21.
- _____ “The Presentation of the Murji’a in Islamic Literature”, Manchester, University of Manchester, Doktora Tezi, 2002.
- Ebü’l-Muzaffer el-İsferayini **et-Tebzir fi’l-din ve temyizü’l-fırkati’n-naciye ani’l-fıraki’l-hâlikin.**, Beyrut, Âlemü’l-Kütüb, 1983.
- Kalaycı, Mehmet “Eşariliğin Tarihsel Arka Planı: Küllabîlik”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 51, No: 2, 2010, s. 399-431.
- Kalhâtî, Ebû Said **el-Firakü’l-İslamiyye min hilali’l-keşf ve’l-beyan.**, C. 2, Tunis, el-Camiatü’t-Tunisiyye Merkezü’d-Dirasat ve’l-Ebhas ve’l-İktisadiyye ve’l-İctimaiyye, 1984.
- Kaplan, Doğan “İslâm Mezhepleri Tarihi İlk Dönem Müellifleri ve Mezhepler Tarihine Ait Eserleri”, **Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 23, No: 23, 2007, s. 197-220.
- Karadaş, Çağfer “İbn Hazm ve Eşarilik Eleştirisi”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XVIII, No: 1, 2009, s. 89-102.

- “Mürchie’nin Mezhepliği Problemi ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî”, **Milel ve Nihal (Dergi)**, C. VII, No: 2, 2010, s. 191-221.
- “Endülüs’te ve Kuzey Afrika’da Kelam İlmi”, *Endülüs İlim Havzasında İslam Düşüncesinin Öncü Şahsiyetleri*, s. 209-234, İstanbul, Ensar Yayınları, 2022.
- Kaya, Eyyüp Said Mâlikî Mezhebi, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi** (12.10.2024), (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/maliki-mezhebi>, 12.10.2024.
- Keleş, Ahmet “73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme”, **Marife**, C. 5, No: 3, 2005, s. 25-45.
- Kılıç, Muharrem “İbn Hazm ve Zahirilik”, ed. Süleyman Sayar, Muhammet Tarakçı, İstanbul, Ensar, İbn Hazm: Uluslararası Katılımlı İbn Hazm Sempozyumu, 26-28 Ekim 2007, 2010, s. 345-366.
- Koç, İsa “Hanefî-Eş’arî Ebû Cafer es-Simnânî ve Kendisine Yönelik İthamlar”, **İslam Tetkikleri Dergisi / Journal of Islamic Review**, C. 13, No: 2, 2023, s. 785-807.
- Köktaş, Yavuz “Kaderiyye ve Mürchie ile İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi”, **Hadis Tetkikleri Dergisi**, C. I, No: 2, 2003, s. 113-143.

Kubat, Mehmet

“73 Fırka Hadisi’ni Yeniden Düşünmek”, **İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi / Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi**, C. 3, No: 2, 2013, s. 9-45.

Kur'an Yolu

Erişim 4 Temmuz 2024. <https://kuran.diyaret.gov.tr>

Kutlu, Sönmez

“İlk Mürcî Metinler: İrca Kasidesi (I) ve İrca Kasidesi (II)”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XXXIX, 1999, s. 239-252.

“İlk Mürcî Metinler ve Kitâbü'l-İrcâ”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XXXVII, 1997, s. 317-331.

“İslam ve Mezhepler”, **Türk Yurdu**, C. 17, No: 116-117, 1997.

“Kerrâmiyye”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi** (09.04.2024), (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/kerramiyye>, 09.04.2024.

“Mürchie”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi** (20.07.2024), (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/murcie>, 20.07.2024.

“Mürchie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları”, **Hitit Üniversitesi (Gazi Üniversitesi) Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. I, No: 1, 2002, s. 168-210.

- “Mürchie ve Horasan-Maveraünnehir’de yayılışı.”,
Ankara, Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 1994.
- “Salim b. Zekvan’ın Sîre Adlı Eserindeki Mürchie ile
İlgili Kısımın Tercümesi”, **Ankara Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XXXV, 1996, s. 467-
475.
- “Va’d ve Vaîd”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm
Ansiklopedisi** (20.07.2024), (Çevrimiçi)
<https://islamansiklopedisi.org.tr/vad-ve-vaid>,
20.07.2024.
- Laila, Muhammad Abu “An Introduction to the Life and Work of Ibn Hazm (I)”,
Islamic Quarterly, 1985, C 29, No: 2, s. 75-100
- “An Introduction to the Life and Work of Ibn Hazm
(II)”, **Islamic Quarterly** , 1985, C. 29, No: 3, s. 165-
171.
- **In Pursuit of Virtue the Moral Theology and
Psychology of Ibn Hazm al-Andalusi**, London, Ta-Ha
Publishers, 1998.
- Madelung, Von Wilfred “Horasan ve Maveraünnehir’de İlk Mürchie ve
Hanefiliğin Yayılışı”, çev. Sönmez Kutlu, **Ankara
Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, The Early
Murji’a Khurasan and Transoxania and the Spread of
Hanafism, C. XXXIII, 1992, s. 239-247.

- Mahmûd, Abdülkâdir “el-Fasl fi’l-Milel ve’l-Ehvâ’ ve’n-Nihal”, C. 7, s. 542-561, **Türâsü’l-İnsâniyye**, 1971.
- Makdisi, Ebû Abdullah **Ahsenü’t-Tekasim fi Ma’rifeti’l-Ekalim**, Leiden, E.J. Muhammed b. Ahmed Brill, 1967.
- Malatî, Ebû’l-Hüseyn **et-Tenbih ve’r-red ala ehli’l-ehva ve’l-bida’**, Kahire, Muhammed b Ahmed b Abdurrahman Mektebetü’l-Medbûlî, 1993.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr **Kitâbü’t-Tevhid.**, İstanbul, el-Mektebetü’l-İslâmiyye, Muhammed b. 1979.
- Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd
- Nevevi, Ebû Zekeriyâ **Sahihi Müslim bi-şerhi’n-Nevevi = el-Minhac fi şerhi Sahihi Müslim b. Haccac**, C. 1, Beyrut, Dâru İhyai’t-Türasi’l-Arabi, 1972.
- Yahyâ b Şeref b Mürî
- Öz, Mustafa “İbnü’l-İhşîd”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi** (08.07.2024), (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnul-ihsid>, 08.07.2024.
- Özdemir, Mehmet “Endülüs”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi** (13.07.2024), (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/endulus>, 13.07.2024.
- “İbn Hazm’ın Yaşadığı Endülüs”, ed. Süleyman Sayar, Muhammet Tarakçı, İstanbul, Ensar, İbn Hazm: Uluslararası Katılımlı İbn Hazm Sempozyumu, 26-28 Ekim 2007, 2010.

“Muvahhidler”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, (12.10.2024), (Çevrimiçi)
<https://islamansiklopedisi.org.tr/muvahhidler>,
12.10.2024

“Mülûku’t-Tavâif”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi** (13.07.2024), (Çevrimiçi)
<https://islamansiklopedisi.org.tr/mulukut-tavaif>,
13.07.2024.

“Müvelledûn”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi** (26.08.2024), (Çevrimiçi)
<https://islamansiklopedisi.org.tr/muvelledun--endulus>,
26.08.2024.

Özen, Şükrü “İbnü’l-Kâsım”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, (12.10.2024), Çevrimiçi,
<https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnul-kasim>,
12.10.2024

Özkuyumcu, Nadir “Hâris b. Süreyc”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi** (21.07.2024), (Çevrimiçi)
<https://islamansiklopedisi.org.tr/haris-b-sureyc>,
21.07.2024.

Sâ’id ibn Ahmed el-Endelûsî **Tabakâtü’l-Ümem: Milletlerin Bilim Tarihi: Metin-Çeviri**, çev. Ramazan Şeşen, 1. baskı., Fatih, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014.

- Sancar, Faruk “İtikâdâtı Fırakî’l-Müslimîn ve’l-Müşrikîn ve el-Milel ve’n-Nihal Literatüründeki Yeri”, **Kelam Araştırmaları**, C. 7, No: 1, 2009, s. 131-148.
- Salim b. Zekvan **es-Sîre: Bir Hârîcî/İbâdî Klasığı**, çev. Harun Yıldız, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2016
- Serdar, Murat “İbn Hazm’ın Eş’arî Kelâmına Yönelik Eleştirileri”, **Uluslararası İmam Eş’arî ve Eş’arîlik Sempozyumu**, C. II, 2015, s. 89-120.
- “İbn Hazm’ın Kelami Görüşleri”, Kayseri, Erciyes Üniversitesi, Doktora Tezi, 2005.
- Alimoğlu Sürmeli, Zeynep, Bağlıoğlu, Ahmet “Eşarî Gelenekte Kerrâmiyye Tenkidi: İbn Fûrek, Bağdâdî ve İsferâyînî Örneği”, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 22, No: 1, 2017, s. 183-211.
- Şehristani, Ebü’l-Feth Taceddin Muhammed b. Abdülkerim **el-Milel ve’n-Nihal**, thk: Emir Ali Mühenna, Ali Hasan Faur, 2. bs, Beyrut, Darü’l-Mearif, 1993.
- Şehristani, Ebü’l-Feth Taceddin Muhammed b. Abdülkerim **Dinler ve Mezhepler Tarihi: “el-Milel ve’n-Nihal”**, çev. Muharrem Tan, Yeni Akademi Yayınları, 2006.
- Tan, Oğuzhan “Tarihî Bağlam ve Karakteristik Özellikleri Açısından İbn Hazm ve Usul Anlayışı”, Ankara, Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2007.

- Taşağıl, Ahmet “Sakâlîbe”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi** (26.08.2024), (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/sakalibe>, 26.08.2024.
- Toru, Ümüt “Ebu Muhammed el-Yemenî’nin ‘Akaidü’sselase ve’s-Sebin Fırka’ adlı Eseri ve İslam Mezhepleri Tarihi Açısından Önemi”, Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Türcan, Galip “İbn Hazm’a Göre Ehl-i Sünnet Kavramının İçeriği”, **Milel ve Nihal (Dergi)**, C. VI, No: 3, 2009, s. 81-95.
- Türker, Ömer “Mukâtil b. Süleyman”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi** (25.06.2024), (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/mukatil-b-suleyman>, 25.06.2024.
- Ukayli, Ebû Cafer **ed-Duafaü’l-kebir.**, 4 cilt, C. 1, Beyrut, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1984.
- Muhammed b Amr b Musa b Hammâd
- Watt, W. Montgomery **Islamic Surveys I: Islamic Philosophy and Theology - İslam’i Tetkikler İslam Felsefesi ve Kelamı**, çev. Süleyman Ateş, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1968.
- **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, çev. Ethem Ruhi Fırlalı, Şa-to Yayınları, 2001.
- Wensinck, Arent Jan “Al-Murdjî’a”, **The Encyclopaedia of Islam**, C. 3, L-R, Leiden, E. J. Brill, 1986, s. 734-735.

Ya'kûb bin Abdüllatîf

İslâm Mezhepleri ve Kelâmı: İnceleme - metin, çev. Halil İbrahim Bulut, Nurettin Gemici, Ramazan Tarık, 1. bs., İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.

Yavuz, Yusuf Şevki

“el-Fasl”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi** (20.07.2024), (Çevrimiçi)
<https://islamansiklopedisi.org.tr/el-fasl>, 20.07.2024.

“Eş'ariyye”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, (Çevrimiçi)
<https://islamansiklopedisi.org.tr/esariyye>

Yekta, Abdullah

“İbn Hazm'ın İtikâdî Mezhepleri Tasnif ve Tenkit Metodu”, Malatya, İnönü Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020.

Yemenî, Ebû Muhammed

‘**Akâidu's-Selâse ve Seb'în Fırak**, thk. Muhammed b. ‘Abdillâh el-Ğâmidî, Medine, Mektebetu'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 2001.

Zehebi, Ebû Abdullah
Şemseddin Muhammed
b. Ahmed b. Osman

Siyeru a'lâmi'n-nübelâ., C. 18, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1984.